

An Archival Investigation into Seal-related Professions of the Astan Quds Razavi: From the Safavid Era to the end of the Qajar Era

Ameneh Moosavi¹

1. Senior Theorist, Department of History of Islamic Civilization and Nations, Azad University, Mashhad, Iran.
amenehmou69@gmail.com (Corresponding author)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 12 May 2025

Received from revised: 20 June 2025

Accepted: 10 July 2025

Available online: 21 August 2025

Keywords:

Astan Quds Razavi,
Seal Holder,
Engraver,
Seal Vendor,
Archival Documents,
Historical Professions.

Abstract

Introduction

Lexicographically, a seal (mohr) denotes a sign or mark, while the seal holder is the custodian of such instruments. Traditionally the individual was entrusted with the kings' seals. This role encompassed both the preservation of the seals and the act of affixing them to official documents and registers. The engraver is the craftsman who carves a text or image onto precious stones or metallic surfaces. The seal bearing and engraving in Iran goes back to the ancient Iran, when Sassanid kings used many seals for specific administrative functions, necessitating the formal job of the seal bearing for their security and application. During the Islamic era, the Arabs appointed a secretary as the Sahib al-Zamam to manage the caliph's seals, a role functionally like the Persian royal seal holder. Under the Mongol and Ilkhanid administrations, these duties were done by the Bitikchis. Safavid sources show three distinct seal holders at courts, known as the Mohrdar of the Mohre Homayoun, the Mohrdar of the Mohre Sharaf Nefaz, and the Mohrdar of the Mohre Asaar. As the seal became central to bureaucratic legitimacy, the art of engraving gained a high status. However, with the modernization of administrative practices and the ascendancy of the signature in the Pahlavi period, the position of seal bearing became extinct, and the demand for seal engraving diminished, although this art persisted in other domains such as creating artistic ceramics, metal works, stone works, copper works, and lapidary arts.

In the administrative of the Astan Quds Razavi that followed the imperial court, the seal bearing and engraving jobs date back to the Safavid era. These roles account for a substantial portion of the archival records of the Holy Shrine. Consequently, analyzing the status of the seal holder and engraver as archaic and extinct professions is of significant academic merit. This study tried to explore the role and status of the seal holder and engraver in the bureaucratic context of Astan Quds Razavi through exploring the following issues: 1) the methods of appointment of seal holders and engravers, their professional mandates, and their salaries; 2) the number of these professionals in different historical periods and their socio-cultural, economic, and intellectual standings; 3) the

Cite this article: Moosavi, A. (2025). An Archival Investigation into Seal-related Professions of the Astan Quds Razavi: From the Safavid Era to the end of the Qajar Era (Author retain the copyright). *Journal of Documentary and Archival Studies*, 3(2), 116-139.

© Authors retain the copyright.

Publisher: The Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan-e Quds Razavi.

number of surviving documents concerning these roles and the specific titles attributed to them in the three historical eras; 4) the functional role of the seal vendor.

Materials and Methods

The documents survived from the Safavid era on the administrative organization of the Aṣṭān Quds Razavi, preserved in the organization's archives, have invaluable data on seal-related professions. The archive includes 2,494 documents referencing the profession of the seal holder, 913 concerning the engraver, 50 about the Hakkak Bashi (chief engraver), 34 regarding the Mohrsaz (seal maker), and 15 pertaining to the Mohrforoush (seal vendor). Most of these documents date back to the Qajar period. This study used a descriptive-analytical method to categorize these documents chronologically, specifically highlighting engravers whose collaboration with the Aṣṭān Quds Razavi was strictly limited to making seals.

Results

Documentary analysis showed that the profession of the seal holding and the art of the engraver performed pivotal functions in the administrative and fiscal systems of this religious organization. However, the modernization processes of the Pahlavi era resulted in the obsolescence of these roles and a shift in document authentication methods. Other researches can use the findings of this study to reconstruct the intricate socio-economic networks of these jobs more precisely.

Though the seal holder of the Holy Shrine did not equate to the imperial seal holder in terms of rank or salary, they were among the most trusted confidants of the custodian and were high-ranked administrative officials of the organization. Socially, they were regarded as intellectual and cultural personalities. Entrusted with the custody of the Shrine's seals and the authentication of records, their seal impressions are visible on the majority of financial disbursements and payment orders, especially on the documents of the Qajar era. In the Safavid and Afsharid periods, they were appointed by the imperial court, whereas in the Qajar era, the appointment was made by the presiding custodian. The sensitivity of this role in the Qajar period led to the emergence of the Mohrdar Bashi (chief seal holder) and the Mohr Foroush (seal vendor). Furthermore, top officials such as the Motawalli, the Mostowfi, and the Nazer each maintained private seal holders. The seal vendor acted as a commercial intermediary for the engraver, receiving a commission for the sales. The work of the engraver involved the delicate engraving of metals and gemstones for seals, talismans, and coins. This traditional handicraft employed both intaglio and relief techniques. Mohammad Taher Hakkak, a well-known artist of the Qajar era was the Hakkak Bashi of the Holy Shrine. He was engaging in both seal production and coin engraving. Other engravers were either employed in the Keshiki (guard) services or received gratifications and wages for specific services. Mohammad Taher's workshop was in the Sahne Jadid of the Holy Shrine. Several seal holders and engravers are buried in the courtyards of the Holy Shrine.

بررسی مشاغل مرتبط با مهر در آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (از ابتدای دوره صفوی تا پایان دوره قاجار)

آمنه موسوی^۱

۱. ارشناسی ارشد، گروه تاریخ تمدن و ملل اسلامی، دانشگاه آزاد، مشهد، ایران. amenehmou69@gmail.com

چکیده

وسعت خدمات دهی و امور جاری در تشکیلات اداری آستان قدس که از دوره صفویه شکل گرفته بود، باعث به وجود آمدن مشاغل فراوانی در حوزه های مختلف اداری شد که در این میان می توان به مشاغلی چون مهردار، حکاک یا مهرساز و مهر فروش اشاره کرد. مهردار از مناصب مهم دیوانی در این تشکیلات بود که تا پایان دوره قاجار رواج داشت. با اهمیت یافتن مهر، حکاکی و کنده کاری روی مهر و همچنین مهر فروشی در کنار آن رونق بسیار یافت، اما با رواج امضاء در دوره پهلوی، منصب مهردار منسوخ و حکاکی مهر نیز از رونق افتاد. بنابراین، بررسی نقش مهردار و حکاکی مهر به عنوان مشاغل قدیمی و منسوخ شده، حائز اهمیت است. هدف این پژوهش، درواقع بررسی نقش و جایگاه مشاغل مرتبط با مهر در نظام اداری آستان قدس رضوی شامل منصب مهرداری و حکاکی مهر و مهر فروشی به صورت توصیفی-تحلیلی با رویکرد اسنادی است. بررسی پایگاه اجتماعی، فرهنگی، علمی و اقتصادی مهردار و حکاک، نحوه انتصاب، القاب و شرح وظایف و همچنین تعداد و میزان پرداخته مواجب به آنان و غیره در سه دوره تاریخی صفویه تا پایان قاجار از جمله مؤلفه هایی است که با استناد بر اسناد آستان قدس رضوی، به آن ها پرداخته شده است. با تحقیق در این اسناد می توان عنوان کرد، اگرچه مهردار آستانه مقام و جایگاه مهردار در تشکیلات دیوانی دربار را نداشت و وظایف او نیز محدودتر بود، اما از مشاغل عالی دیوانی و از رجال بانفوذ کشور محسوب می شد، به طوری که اثر مهرش بر عمده اسناد آستان قدس رضوی مشاهده می شود. حکاکان نیز هنرمندانی بودند که افزون بر حکاکی مهر، حکاکی ظروف، سنگ، سکه و غیره را انجام می دادند که برخی از آنان در خدمت آستانه بودند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۴/۲/۲۲

بازنگری: ۱۴۰۴/۳/۳۰

پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۱۹

انتشار: ۱۴۰۴/۵/۳۰

کلیدواژه ها:

آستان قدس رضوی،

مهردار،

حکاک،

مهر فروش،

اسناد،

مشاغل.

استناد: موسوی، آمنه؛ (۱۴۰۴). بررسی مشاغل مرتبط با مهر در آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (از ابتدای دوره صفوی تا پایان دوره قاجار). پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، ۳ (۲)، ۱۱۶-۱۳۹.

نویسندگان.

ناشر: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

مقدمه

مهر به معنی نشانه، خاتم یا علامت و مهردار یعنی نگهدارنده مهر، فردی بود که مهر پادشاهان به او سپرده می شد. در اصطلاح، شغل مهرداری علاوه بر نگهداری مهرها، وظیفه مهر نمودن اسناد و ارقام را نیز بر عهده داشت. همچنین، حکاک فردی بود که نوشته یا صورتی را روی نگین یا فلز، حک می کرد که اگر در زمینه مهر بود به آن مهرساز نیز گفته می شد. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶-۹۱۵۴/۱۴، ۲۱۸۹۶) سابقه منصب مهرداری و حکاکی به دوره باستان برمی گردد. هرکدام از شاهان ساسانی، دارای مهرهای متعددی بودند که در موارد خاصی از آنها استفاده می کردند. از این زمان به بعد، برای حفظ و نگهداری این مهرها و همچنین ممهور نمودن اسناد، منصبی به نام «مهردار» به وجود آمد. مهردار شغل بسیار مهم و حساسی بود و معمولاً این افراد از بین نزدیکان شاه انتخاب شده و به عنوان فردی امین بودند. در آغاز صدر اسلام پیامبر (ص) اولین فردی بود که برای خود مهر انگشتی ساخت و آن را به عایشه سپرد. بعد از پیامبر (ص)، اعراب یکی از دبیران را به نام «صاحب الزمام»، متصدی مهرهای خلیفه کردند که این مقام درواقع همان منصب مهردار پادشاهی ایرانیان بود. (ابن خلدون، ۱۳۴۴: ۲/۲۶۲) در دوره مغول و ایلخانیان، به مهر «تمغا» و به مهر پادشاهان «آل تمغا» می گفتند. تا پیش از پادشاهی غازان خان، کلید تمغاهای بزرگ در دست «بیتکچیان»^۱ بود، غازان خان این اختیار را از آنان گرفت و کلید تمغاها را در قابتورقای مبارک یا «خزانه پادشاهی» نهاد و در وقت نیاز، کلید را به بیتکچیان می دادند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰: ۲۲۹) منابع دوره صفویه (محمدسمیع، ۱۳۷۸: ۱۱۸؛ محمدرفعی، ۱۳۸۵: ۴۸؛ شاردن، ۱۳۳۶: ۴/۳۴۵) از سه مهردار به نامهای مهردار مهر همایون، مهردار مهر شرف نفاذ و مهردار مهر مهرآثار در دربار نام برده اند. با اهمیت یافتن مهر و منصب مهرداری در تشکیلات دیوانی، هنر حکاکی مهر از اهمیت ویژه ای برخوردار گردید، اما با رواج امضاء در دوره پهلوی، شغل مهرداری منسوخ و حکاکی مهر نیز از رونق افتاد. باین حال، حکاکی در حوزه های دیگر، از جمله سفال، فلز و سنگ، ظروف مسی و انگشتی همچنان پابرجاست. در تشکیلات دیوانی آستان قدس رضوی نیز که به پیروی از تشکیلات اداری دربار، شکل گرفته بود، سابقه منصب مهرداری و حکاکی به دوره صفویه برمی گردد. به طوری که بخش عمده ای از اسناد آستان قدس رضوی را به خود اختصاص داده است. بنابراین، بررسی جایگاه مهردار و حکاک در این تشکیلات حائز اهمیت است.

پیشینه پژوهش

در مورد جایگاه و وظایف منصب مهرداری در دربار، تعدادی از منابع همچون تذکره الملوک اثر میرزا سمیع (۱۳۷۸) و دستورالملوک نوشته میرزا رفیع (۱۳۸۰) سفرنامه شاردن اثر ژان شاردن (۱۳۳۶)، سازمان اداری حکومت صفوی نوشته ولادیمیر مینورسکی، (۱۳۳۴)، پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد در دوران آق قویونلو و قراقویونلو و صفوی نوشته هربرت بوسه (۱۳۶۷) و غیره به آن پرداخته اند. در مورد هنر حکاکی نیز، چندین کتاب و مقاله در این موضوع وجود دارد که قدیمی ترین آن کتاب کنزالاكتساب به صورت موزون است. جامع ترین کتاب در این خصوص، کتاب تاریخ مهر و حکاکی در ایران نوشته محمدجواد جدی (۱۳۸۶) است. همچنین دو مقاله با عناوین «حکاكان و نگین تراشان» نوشته محمد علی کریم زاده تبریزی (۱۳۸۷) و «بررسی شیوه های حکاکی و مهرکشی در دوره قاجار» نوشته محمدصادق میرزا ابوالقاسمی و حسنعلی پورمند (۱۳۹۰) و «کارمزد یک حکاک» نوشته امیدرضایی (۱۳۹۱) و غیره که به حکاکی مهر و معرفی حکاکان به طور کلی پرداخته اند. یک مقاله نیز با عنوان «بررسی هنر مهرداری در زمان هخامنشیان و ساسانیان» نوشته کتابیون فکری پور (۱۳۹۱) وجود دارد، اما در زمینه مشاغل مرتبط با مهر در آستان قدس رضوی و با تکیه بر اسناد تشکیلات اداری آستانه، پژوهشی به صورت مستقل وجود ندارد. فقط در دائرةالمعارف آستان قدس رضوی به معرفی

۱. مأمور مالیات (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴/۵۱۴۵).

منصب مهرداد به صورت مختصر توسط نگارنده مطالبی نگاشته شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر سعی دارد با هدف بررسی نقش و جایگاه ویژه مهرداد و حکاک در تشکیلات دیوانی آستان قدس رضوی، به سؤالات ذیل به روش تحلیلی با رویکرد اسنادی پاسخ دهد: ۱. نحوه انتصاب مهرداران و حکاکان، شرح وظیفه و میزان حقوق دریافتی آنان چگونه بوده است؟ ۲. تعداد مهرداران و حکاکان در هر دوره تاریخی چند نفر بوده و پایگاه اجتماعی، فرهنگی، علمی و اقتصادی آنان چگونه بوده است؟ ۳. چه تعداد سند در مورد مهرداد و حکاک در آستان قدس رضوی وجود دارد و چه القابی برای آنان در سه دوره تاریخی به کار رفته است؟ ۴. نقش مهر فروش چیست؟ اسناد فراوانی در زمینه هنر حکاکی و منصب مهرداری وجود دارد. در این پژوهش سعی شده، اسناد بر اساس دوره تاریخی به روش توصیفی و تحلیلی بررسی شود. همچنین به معرفی حکاکانی که فقط در حوزه مهر با آستان قدس همکاری داشته اند، پرداخته است. اسناد به جای مانده از دوره صفویه، مربوط به تشکیلات دیوانی آستان قدس رضوی که در آرشیو اسناد آستانه نگهداری می شود، برخوردار از اطلاعات بسیار ارزشمندی در موضوعات مختلف هستند که بخش قابل توجهی از آن ها مربوط به مشاغل مرتبط با مهر است. از آنجایی که نظام دیوانی آستانه به تقلید از تشکیلات اداری دربار و در ارتباط با آن شکل گرفته بود. بنابراین، منصب مهرداری در این مجموعه نیز اهمیت یافت، به طوری که اثر مهر مهرداد بر عمده اسناد مربوط به بروات و هزینه های آستان قدس رضوی در دوره قاجاریه مشاهده می شود و از دوره صفویه و افشاریه اسنادی مربوط به پرداخت مواجب، وظیفه، مرسوم، قبض وصول، انتصاب و تعیین حقوق برای مهرداد وجود دارد که در مقایسه با دوره قاجار کمتر است. به طور کلی ۲۴۹۴ شماره سند در موضوعات مختلف، به ویژه پرداختی های آستانه، به منصب مهرداد اشاره دارد. از این تعداد حدود ۱۲۳ مورد مربوط به دوره صفویه، ۸۰ مورد دوره افشاریه و ۲۲۷۸ مورد مربوط به دوره قاجار است. در بررسی این اسناد، به مواردی همچون مهرداد آستان قدس رضوی، مهرداد آستانه مبارکه، مهرداد آستانه متبرکه، مهردارباشی، مهردار خاصه شریفه، مهردار متولی، مهردار مهر مبارک، مهردار ناظر و منصب مهرداری مواجه می شویم. (ساکماق، ۹۷۵۶۰؛ ۴؛ ۲۱۳۳۶؛ ۲؛ ۲۱۴۲۷؛ ۲؛ ۶۳۸۷۵؛ ۸؛ ۴۱۸۹۷؛ ۳؛ ۳۴۳۸۶؛ ۴؛ ۱۳۴۴۷۵؛ ۵۰؛ ۳۷۲۹۲؛ ۱۳؛ ۱۳۴۸۹) در اسناد دوره صفویه، دو مورد فرمان انتصاب مهرداد و مابقی پرداخت مواجب به مهرداد و وظیفه و مستمری به اولاد اوست. در دوره افشاریه ۱ سند عریضه، ۱ مورد رقم انتصاب مهرداد و بقیه موارد پرداخت مواجب و مرسوم به مهرداد و پرداخت وظیفه به اولاد اوست. در دوره قاجار سه نمونه سند فرمان و تعلیقچه و مابقی مربوط به حقوق و دستمزد یا فقط مهر مهرداد، به عنوان تأییدکننده سند مشاهده می شود.

همچنین در این مجموعه اسناد، حدود ۹۱۳ مورد سند به شغل حکاک، ۵۰ مورد به واژه حکاک باشی، ۳۴ مورد به مهرداد و ۱۵ مورد به مهر فروش اشاره دارد. بیشترین این تعداد مربوط به دوره قاجار است. حکاک و حکاکی در اسناد صفویه و افشاریه، فقط ۱۵ شماره سند، تحت عناوین دریافت حق الارض تدفین اموات، هزینه های مربوط به ضرب سکه، پرداخت وظیفه و مقرری به خدام کشیک اول، دریافت وجوهات نقدی و جنسی از بابت مستغلات، نذورات و تحویلداران و پرداخت وجه بابت تعطیلی دکاکین است. اسناد مربوط به دوره قاجار نیز در موضوعات هزینه تعمیرات غرفه های حرم، هزینه حکاکی سکه ها، پرداخت مواجب، شهریه، مستمری و انعام کارکنان آستانه، صورت مخارج و مصارف کارخانه خادمی و زواری، اجاره نامه ها و مصالحه نامه ها، مکاتبات، گزارش ها به ویژه گزارش دفن اموات، تحویل وجوه نقدی و جنسی به تحویلداران و ناظران آستان قدس رضوی است. این اطلاعات، به طور کلی مربوط به حکاکان در حوزه های مختلف است، اما در خصوص حکاکان آستان قدس رضوی و حکاکی مهر، اطلاعات بسیار اندکی از دوره قاجار به دست آمد. طبق اسناد مذکور، اطلاعات اندکی در خصوص انتصاب و شرح وظیفه حکاکان در آستان قدس رضوی و

این که چه مهرهایی را حکاکی کرده‌اند، وجود دارد. صرفاً محمدجواد جدی در کتابش به محمد طاهر حکاک باشی آستانه و مهرهایی که توسط او حکاکی شده پرداخته است. در بیشتر اسناد، فقط به نام آن‌ها یا میزان حقوق دریافتی اشاره شده است. (ساکماق، ۳۴۲۸۴: ۱۹؛ ۲۸۱۱۸: ۳؛ ۳۵۸۴۸: ۲؛ ۳۵۶۱۵: ۲؛ ۴۰۳۰۶: ۱-۲)

منصب مهرداد در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی

شغل مهرداری در آستانه همچون مهرداد دربار بود (نگهداری از مهرهای آستانه و مهر نمودن برخی از اسناد). وظایف مهردار آستانه شباهت فراوانی به منصب مهرداد در تشکیلات دربار داشت با این تفاوت که حوزه کاری مهردار آستانه، محدود به امور مربوط به آستانه و موقوفات آن و از جایگاه ویژه‌ای در این تشکیلات برخوردار بود. همچنین، مهرداران دربار در دوره صفویه هم‌زمان سه نفر بودند که هریک وظایف خاصی مربوط به اسناد مملکتی را بر عهده داشت، درحالی‌که مهردار آستانه یک نفر بود. بنابراین، مهرداران دربار وظایف گسترده‌تری نسبت به مهردار آستانه داشتند، به همین نسبت، میزان حقوق دریافتی آنان بیشتر از مهردار آستانه بود.

مهرداران آستانه

طبق بررسی‌های انجام‌شده از اسناد مذکور، اولین مهرداد به نام «آمیرزاکه موسوی» بود. سند فوق قدیمی‌ترین سند مربوط به مهرداد مربوط به ۱۰۰۱ ق است. در این سند، خدیجه خانم بنت آمیرزاکه مهرداد موسوی، از بابت وظیفه پدرش ۱۶۰۰۰ دینار رایج خراسان، وجه نقد دریافت کرده است.^۱ (ساکماق، ۲۷۴۸۲: ۱۶) بر اساس اسناد موجود، در دوره صفویه و افشاریه، «منصب مهرداد» و مهرداد مهر مبارک و در دوره قاجاریه، علاوه بر منصب مهرداد، «مهردارباشی»، «مهردار خاصه شریفه» و «نایب مهرداد» نیز به وجود آمد. (ساکماق، ۳۵۳۵۵: ۱۶؛ ۱۴۲۰۴: ۳؛ ۱۴۲۹۶: ۱؛ ۲۷۴۸۲: ۱۸۶۲۱: ۳؛ ۱۸۶۹۵: ۳؛ ۳۴۷۱۲: ۳؛ ۱۴۱۹۳: ۵) مهردار خاصه شریفه درواقع، مهرداد دربار سلطنتی بود که نظارت بر کار مهرداران، در این مکان مقدس را بر عهده داشت. اگرچه در کتاب تاریخ آستان قدس آمده است: «چون دربار ملائک پاسبان حضرت رضا (ع)، عنوان سلطنت داشته، بنابراین عنوان خاصه شریفه ممکن است، همان تشکیلات آستان قدس و خطاب به حضرت رضا (ع) بوده باشد». باین حال، تنها اطلاعات موجود در این خصوص، به پرداخت حقوق آنان، توسط آستانه، اشاره دارد. (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۲۵۶-۲۵۷)

جدول ۱: اسامی مهرداران آستانه از دوره صفوی تا قاجار

ردیف	اسامی مهرداران دوره صفویه	تاریخ	شماره سند
۱	آمیرزاکه، مهرداد	۱۰۲۴ ق	۵۳۷۵۵/۷
۲	موسوی، میرزا بدیع‌الزمان، مهرداد و خادم	۱۰۳۷ ق	۳۱۸۳۶/۱
۳	موسوی، میرزا محمد افضل، مهرداد	۱۰۹۱ ق	۳۲۹۹۵/۶۹
۴	عبدالله بیگ، مهرداد	۱۰۹۱ ق	۳۴۹۸۰/۴
۵	محمد مقیم بیگ، مهرداد	۱۰۹۶ ق	۳۳۱۱۳/۱
۶	موسوی، میرزا محمدباقر بن میرزا حسن، مهرداد و خادم	۱۱۲۹ ق	۳۴۴۱۳/۱۴-۱۳

۱. بعد از فوت کارکنان وظیفه و مستمری به خانواده آنان تعلق می‌گرفت.

۷	موسوی، میرزا حسن، مهرداد	۱۱۰۲ق	۳۲۴۵۸/۳۰
۸	موسوی، میرزا ابوطالب بن میرزا محمد افضل، مهرداد	۱۱۰۲ق	۳۲۴۵۸/۳۰
۹	میر شرف‌الدین علی، مهرداد مهر مبارک	۱۱۴۷ق	۳۵۳۲۱/۱۴
اسامی مهرداران دوره افشاریه			
۱۰	آقا محمدتقی، مهرداد	۱۱۶۲ق	۳۵۷۷۱/۱۱
۱۱	میرزا محمد اسماعیل، مهرداد	۱۱۶۶ق	۳۶۳۸۹/۳
۱۲	رضوی، آقا عبدالله مهرداد	۱۱۷۸ق	۳۶۷۰۷/۲
اسامی مهرداران دوره قاجار			
۱۳	حسینی، میرزا محمد علی، مهردار خاصه شریفه و مهرداد مهر مبارک	۱۲۷۷ق	۱۴۳۵۰/۵
۱۴	حسینی، میرزا محمد مهدی، مهرداد	۱۲۷۱ق	۳۹۷۵۳/۱
۱۵	قوام‌التولیه رضوی، میرزا ذبیح‌الله بن حاجی میرزا محمد جعفر، نایب مهرداد و مهرداد و مهردار خاصه شریفه	۱۲۷۷ق ۱۲۹۴ق	۱۴۳۵۰/۵ ۱۴۶۶۶/۱
۱۶	عضدالتولیه رضوی، عبدالرضا، مهرداد و مهرداد خاصه شریفه	۱۳۳۳ق	۲۲۴۵۰/۱۹

تصویر ۱: سمت راست میرزا عبدالرضا مهرداد (عکس: ۷۶۲۹)

انتصاب و شرح وظیفه مهرداد

در تحقیق و بررسی اسناد آستان قدس رضوی، پیرامون انتصاب و شرح وظیفه مهرداد، متأسفانه اطلاعات بسیار اندکی وجود دارد. حدود پنج شماره سند در این زمینه یافت شد که سه نمونه آن مربوط به سه دوره تاریخی (صفوی تا قاجار) معرفی می‌شوند. در سندی مربوط به دوره صفویه، میرزا نورالدین خادم ولد میرزا محمد ابراهیم خادم و مدرس تقاضای خدمت و وظیفه میرزا حسن مهرداد را نموده، اما موافقت نشده و خدمت مهرداری به پسرش میرزا محمدباقر تفویض گردیده است. (ساکماق، ۳۳۳۸۳: ۲۸) در این سند موروثی بودن منصب مهرداد به وضوح مشخص است. در منابع اطلاعاتی پیرامون شرح وظیفه مهرداران آستانه وجود ندارد. طومار علیشاهی تنها منبعی است که به منصب مهرداد آستانه،

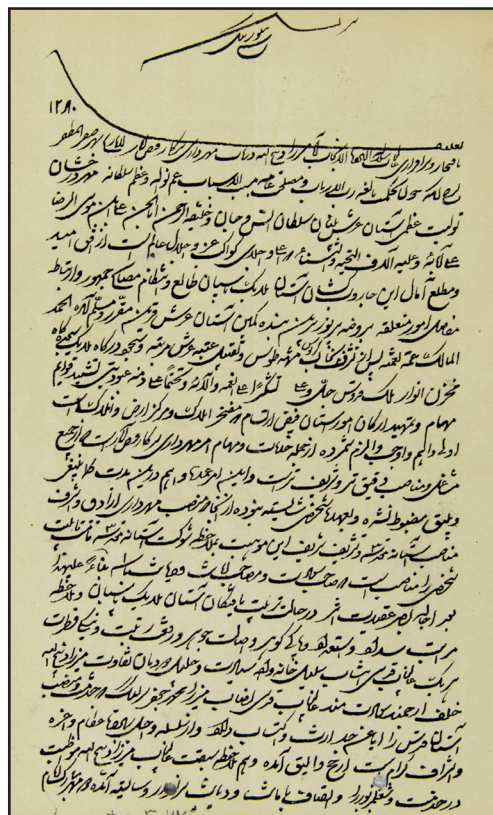
به عنوان یکی از مشاغل دیوانی، به صورت کلی اشاره داشته است. در سند شماره ۳۵۸۸۵ که رقم انتصاب مهرداد در دوره افشاریه است، چنین آمده: «رقم مهورداری میرزا ابوطالب، در هذه السنه شهر رمضان ۱۱۶۵، بر طبق عرض مشارالیه، آنکه از ابتداء سنه مبارکه که به خدمت مهورداری سرکار فیض آثار را حسب الاستدعای رفعت و معالی پناه، سلاله النجبایی، میرزا ابوطالب صاحب عریضه شفقت و مواجبی که موافق طومار قرارداد، در ازاء شغل مهورداری مقرر است، به مومی الیه عنایت و مرحمت فرمودیم که به لوازم امر مزبور و دعای دوام دولت ابدالظهور نموده، خود را معاف ندارد. عالیجاه متولی و عمال سرکار فیض آثار، به نحو مقرر مقبول دارند و مستوفیان عظام دیوان اعلی، شرح رقم اشرف را در دفاتر ثبت و شرح آن را در عهده شناسد». (ساکماق: ۳۵۸۸۵: ۱) اسناد حاکی از آن است، بعد از مرگ مهرداد، وظیفه و مستمری به اولادش به ویژه در دوره صفویه و افشاریه نیز پرداخت می شد. (ساکماق، ۳۲۸۵: ۱۱: ۴۴۷۶۶: ۵۹: ۲۷۴۸۲: ۱)

سند شماره ۴۰۳۰۶، مربوط به حکم انتصاب میرزا ذبیح الله رضوی، به خدمت مهورداری آستان قدس رضوی در دوره قاجار است. به دلیل طولانی بودن سند، مختصری از آن ذکر می شود. در سند مذکور، ضمن اینکه منصب مهورداری را از مشاغل دیگر، دقیق تر و شریف تر و آن را اشرف مناصب آستانه مقدسه دانسته، چنین آمده: «فرمان مبارک به افتخار و سرافزاری عالیجناب سلاله السادات، میرزا ذبیح الله در باب خدمت مهورداری سرکار فیض آثار، به تاریخ ۲۴ شهر صفر المظفر ۱۲۸۰ ق». (ساکماق، ۴۰۳۰۶: ۱) در ادامه این سند، به معرفی مهرداد و شرح وظیفه پرداخته است. «... مهرداران نسب به نسب، دارای سیادت و شرافت بوده اند که از جمله عالیجناب، قدسی نصاب، سعادت انتساب، خلاصه السادات و نتیجه النقبایی کرام، میرزا ذبیح الله که تربیت یافته این درگاه ملائک پناه است، سابقاً هم نیابت مهورداری سرکار فیض آثار را به عهده داشته که در اندک مدت، از محک تجربه و بینش اولیای آستانه، سر بلند بیرون آمده و منصب مهورداری به میرزا ذبیح الله خلف عالیجناب سیادت و سعادت نصاب، میرزا محمد جعفر سرکشیک تفویض نموده اند». (ساکماق، ۴۰۳۰۶: ۱) همچنین در بخشی دیگر از این سند آمده: «مقرر آنکه در دقایق آداب و اثاث و شرایط خدمت و صداقت، سعی مشکور نموده، حسن خدمت را به منصه ظهور درآورد و در حفظ مهر مهر شعاع مبارک، دقیقه تارک بنیان کیسه زر [ناخوانا] که مخزن مهر مبارک است، مهوراً مختوماً، به مهر متولی آستان قدس بنیان، در صندوقچه زرنگار قرار داده، مشکوه جسم و جان خود خواند و از مجرای دستورالعمل اولیای آستانه مقدسه، در اوقات مخصوصه که مقتضی متشرحین بروات، لازم البرکات و فرامین قضاآئین مبارک باشد، مخزن مهر رخشان و گنجینه گوهر درخشان مهر منور را که افسرملک و برتر از افسرملک است، در محضر خاص ولی آستان جبرئیل دربان و آستان سلطنت عظمی و غیره ظاهر و حاضر ساخته، نورافزاری دیده حاضرین و شعاع افروز منصب ناظرین شده، بعد از [ناخوانا] از ولی آستان ملائک پاسبان، تشرف به خدمت و سعادت، مزین و مهر نموده، من بروات و فرامین مبارک بسته مهر انور را در حضور ولی روضه مزبور، در کیسه و مخزن مهور ساخته، آن مهر عالم آرا را به منزل خود نازل و خانه و خانواده خویش را مشرف و بیت اشرف شمس سازد و از بروات و فرامین قضا قرین نیز، ثبت نگاهدارد». (ساکماق، ۴۰۳۰۶: ۱) (تصویر ۲) در این سند، متولی وقت آستانه قوام الملک شیرازی، در ازاء خدمت مهورداری، سالی چهل تومان نقد و مقدار ده خروار جنس به وزن تبریز، موجب برای او منظور داشته است.

در سند شماره ۱۳۴۸۹، به انتصاب مهرداد از سوی آستانه اشاره شده و چنین آمده است: «چون منصب جلیل مهورداری سرکار فیض آثار، حضرت امام الانس والجان، ثامن الائمه الصلوٰه والسلام، از جانب اولیای آستانه متبرکه عرش درجه، مفوض و مقرر به داعی، ذبیح الله الرضوی گردید، به تاریخ شهر صفرالمنظر سنه ۱۲۸۰ ق. جعبه تیماج مهر مبارک که در آن دو مهر است، یک مهر جعبه دار تاجدار به جهت فرامین و دیگر مهر بادامی به جهت بروات صادره از دفترخانه و جعبه مذکور در کیسه ترمه لاجوردی است و مهور به مهر متولی است واصل و عاید داعی گردید و سپرده داعی است». (ساکماق، ۳۴۸۹: ۱) در سند دیگری که درواقع قبض رسید دریافت مهرهای آستانه است، نوشته شده: «موازی یک عدد

مهرمبارک بادامی کوچک، مختص بروات آستانه مقدسه که دو مثقال و پنج نخود طلا دارد، به وزن صیرفی^۱ ساخته، بتوسط جناب اجل اکرم خداوندگار اعظم، دبیرالملک متولی باشی سرکار فیض آثار [ناخوانا] الیه تعالی اقباله و شوکته واصل و عاید اقل چاکران و خانه زادان، ذبیح الله رضوی گردید. به تاریخ شهر ذیحجه الحرام من شهر ۱۲۸۵ ق.». (ساکماق، ۱:۳۵۲۷)

از آنجایی که اکثر مناصب در آستان قدس رضوی، به صورت موروثی از پدر به پسر می رسید، شغل مزبور نیز از این قاعده مستثنا نبود و خدمت مهرباری بعد از فوت مهربار به یکی از فرزندان (فرزند ارشد و اصلح) یا یکی از خویشاوندان نزدیکش تعلق می گرفت. (ساکماق، ۴:۳۴۱۱۲؛ ۶۶:۳۳۳۰۶) با توجه به اسناد می توان چنین استنباط کرد که نحوه انتصاب کارکنان آستانه از جمله مهربار در دوره قاجار، با متولی وقت و براساس نظام نامه ای که از قبل در رابطه با انتصاب و نحوه پرداخت مواجه به کارکنان در طول سال تنظیم شده، صورت می گرفت. درواقع، تعیین افراد بر عهده متولی و سپس ناظر بود، اما حکم نهایی توسط پادشاه وقت صادر می شد، اما در دو دوره قبل این حکم از طرف دربار صادر می گردید.

تصویر ۲: جایگاه و شرح وظیفه مهربار (ساکماق، ۴:۳۰۶۱)

۱. وزنی که توسط صراف تعیین شود.
۲. انتصاب افراد به این صورت بود که ابتدا شخص، عریضه یا درخواستی خطاب به متولی مبنی بر استخدام در شغل مزبور می نوشت، سپس متولی در صورت نداشتن اولاد ذکور و یا عدم صلاحیت فرزند و تأیید صلاحیت صاحب عریضه، او را تأیید و رقم انتصاب و میزان حقوق سالیانه او را با توجه به نظامنامه فوق تنظیم و به اطلاع تشکیلات دیوانی دربار می رساند و پادشاه وقت حکم نهایی او را پس از تحقیق صادر برای متولی ارسال می نمود. سپس متولی آن را به دفترخانه می فرستاد تا مستوفیان رقم یا حکم را در دفتر که به دفاتر خلود معروف بود، ثبت نمایند. (ساکماق، ۱:۳۸۸۱۰)

در شرح وظیفه مهرداد باید اشاره داشت، که در بسیاری از اسناد دوره قاجار، مهر مهرداد به عنوان تصدیق مضمون سند در پشت آن، درج شده است. وظایف مهرداد در آستان قدس رضوی، علاوه بر نگهداری مهرهای آستانه، مهر نمودن اسناد مربوط به امورات و هزینه‌های آستانه، اماکن متبرکه و موقوفات آن با اجازه متولی وقت یا نایب‌التولیه که او نیز از شاه دستور می‌گرفت، انجام می‌داد. درحالی‌که در دو دوره قبل، مهری که نشانه تصدیق مهرداد باشد، مشاهده نشد، اما مهر متولی یا نایب‌التولیه در اکثر سندها، وجود دارد. احتمالاً مهر متولی و مهر آستانه در اختیار مهرداد بود و او با دستور متولی وقت، اسناد را ممهور می‌کرد.

با توجه به سند شماره ۳۳۴۷۵ به مهرداد مهر مبارک در دوره قاجار مواجه می‌شویم که گویا او مسئول نگهداری و مهر نمودن مهرهای آستانه بوده است. همچنین با تحقیق در منابع و اسناد مشخص می‌شود، متولی وقت نیز اختیار تام در آستانه نداشت. در دوره صفویه، شاهان معمولاً خود تولیت کل موقوفات مشهد و قم را بر عهده داشتند، اما شاه به جای خود در اماکن مذهبی، نماینده‌ای به نام متولی یا نایب‌التولیه منصوب می‌کرد. او نیز می‌توانست جانشینی به نام نایب‌التولیه برای خود انتخاب نماید. بنابراین پادشاه در رأس تشکیلات آستانه بود و فرامینی را برای متولی، جهت اداره موقوفات صادر می‌کرد. البته مقامات صدر و شیخ‌الاسلام نیز می‌توانستند در حوزه کاری خود، احکامی برای متولیان صادر کنند و شخصی را به این مسئولیت بگمارند. علاوه بر آن، حاکم شهر نیز کار نظارت بر موقوفات را بر عهده داشت، به طوری‌که در دوره شاه طهماسب اول، به دلیل بی‌اعتنایی به مسائل مالی و عدم منع امور غیر شرعی در آستانه توسط حاکم مشهد، شاه طی فرمانی شاهزاده سلطان ابراهیم میرزا را به جای حاکم مشهد منصوب و نظارت آستانه را به او سپرد و اسدالله اصفهانی را به سمت متولی آستان قدس رضوی منصوب کرد. (کمپفر، ۱۳۶۰: ۱۲۹؛ بوسه، ۱۳۶۷: ۴۴، ۲۰۸؛ حسینی قمی؛ ۱۳۵۹: ۹۷۴/۲؛ رهبرن، ۱۳۵۷: ۱۰۴؛ ساکماق، ۳۵۸۴۸: ۲؛ ۱۳۴۸۹: ۱؛ ۳۳۳۸۳: ۲۸؛ ۳۵۸۴۸: ۲؛ ۳۵۸۸۵: ۱؛ ۴۰۳۰۶: ۱؛ ۳۳۴۷۵: ۵۰؛ ۱۳۵۲۷: ۱) بنابراین، می‌توان دریافت که ارتباط تنگاتنگی میان دربار شاهی با تشکیلات آستان قدس رضوی وجود داشته است.

پایگاه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مهرداد آستانه

کاربرد القاب و عناوین خاص برای مهرداد دربار و مهرداد آستانه تقریباً یکسان بود. این مسئله نشان از شخصیت علمی و فرهنگی او داشت، اگرچه هم‌ردیف با او نبود (در جدول ۲، به تعدادی از این عناوین اشاره شده است). او همچنین از رجال درجه اول و از جمله کارکنان دیوانی و دفتری محسوب می‌شد که از دانش و سواد عالی برخوردار بود، به طوری‌که در اسناد، از مهرداد به عنوان «عمال آستانه»، «ارباب مناصب» و «ارباب قلم یاد» شده است و اثر مهرش بر عمده اسناد هزینه، به ویژه بروات مشاهده می‌شود (ساکماق، ۱۹۹۴: ۱۵؛ ۴۰۳۰۶: ۱؛ ۴۰۴۱۵: ۳؛ ۱۲۹۳۰: ۷، ۱۲؛ ۱۶۶۹۰: ۱۴؛ ۴۱۲۳۹: ۴؛ ۳۰۳۳۳: ۲۴؛ ۳۰۲۸۲: ۱۳؛ ۳۶۵۰۵: ۴۰) کتاب خلاصه التواریخ، به خواجه امیربیک مهرداد دربار صفویه اشاره دارد که مدتی وزیر خراسان و سپس به سمت متولی آستان قدس رضوی منصوب شد. او اولین متولی در مجموعه تشکیلات آستان قدس رضوی، در دوره صفویه بود. (حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۲۱۲/۱؛ ترکمان، ۱۳۷۷: ۲۵۳) در سند شماره ۴۰۳۰۶، مربوط به ق، چنین آمده است: «امر مهرداری سرکار فیض آثار، از جمیع مشاغل و مناصب دقیق‌تر و شریف‌تر است و از آنجاکه منصب مهرداری، اشرف مناصب آستانه مقدسه بوده، این موهبت به ملاحظه شوکت آستانه مقدسه، قابلیت شخصی را مناسب است که صاحب سعادت [ناخوانا] در حالت تربیت یافتگان آستان ملائک پاسبان و ملاحظه مراتب سداد و به استعداد و پاکی گوهر اصالت جوهر و رفعت رتبت و نیکی فطرت [ناخوانا] باشد». (ساکماق، ۴۰۳۰۶: ۱)

از نظر موقعیت اقتصادی، مهرداد جزو طبقات بالای اجتماع بود. کتاب نفوس ارض اقدس به میرزا ذبیح‌الله مهرداد اشاره می‌کند که در محله اعیان‌نشین سراب مشهد، ساکن و جزو متمولین بود. (قاجار، ۱۳۸۲: ۲۶) تقی بینش در مقاله‌ای،

عبدالرضا عضدالتولیه مهردار را از رجال سرشناس، فاضل، تحصیل کرده و از اعیان مشهد معرفی کرده است. بنا به گفته او، عضدالتولیه از خاندان نقیب بود که نسبش به خاندان های دوره صفویه می رسید. او شاعر و تخلصش جمعی بود. همچنین از سواد عالی برخوردار و با زبان فرانسه نیز آشنا بود. ملیح السلطنه دختر ادیب الممالک فراهانی و زینت السلطنه همسران او بودند. (بینش، ۱۳۵۸: ۳۰-۳۴) علی مؤتمن در مورد جایگاه مهردار می نویسد: «در آستان قدس از قدیم الایام رسم بوده است که احکام آستانه را با تشریفات مخصوصی مهر می کردند و چون دربار ملائک پاسبان، عنوان سلطنت داشته، مهرداری شغل خطیر و پرارزشی بوده است». (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۱۰۰) او ضمن این که عبدالرضا عضدالتولیه آخرین مهردار را جزو رجال سرشناس و فاضل مشهد و از خاندان نقیب معرفی نموده، آورده است: «نسب او به امام همام و به صفویه می رسید. دیوان شعر او به خط خودش، در کتابخانه اسناد ملی باقی است و نمونه هایی از اشعار او در مطبوعات سابق مشهد، نظیر مجله دبستان چاپ شده است». (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۱۰۰-۱۰۱) مؤلف کتاب شجره طیبه نیز او را از اولاد میرزا جعفر سرکشیک و جزو اعیان و اشراف، معرفی می کند. (رضوی، ۱۳۸۴: ۷۰) در مورد آداب مهر نمودن توسط مهردار، در منابع و اسناد اطلاعاتی به دست نیامد.

در تشکیلات آستانه نیز از اواسط دوره صفوی، به تدریج بر تعداد مهرداران افزوده شد و صاحب منصبان رده بالا، هرکدام مهردار مخصوص به خود داشتند، به طوری که سندی مربوط به ۱۱۳۱-۱۱۳۲ق اشاره به مهردار متولی و مهردار ناظر دارد که از باغ مزرعه اخنجان، مرسوم دریافت کرده اند. مهردار متولی یک خروار انگور و مهردار ناظر پنجاه من انگور به آنان تعلق گرفته که به نظرمی رسد، مهردار ناظر در ردیف پایین تری نسبت به مهردار متولی قرار داشته است. (ساکماق، ۳۷۲۹۲: ۱۳؛ ۳۴۳۸۴: ۴۰) در خصوص سایر مهرداران از منابع و اسناد، هیچ گونه اطلاعاتی به دست نیامد. بنابراین، منصب مهرداری که از دوره صفویه جزو مشاغل عالی، مهم و محترم بود، از دوره پهلوی به بعد، با منسوخ شدن مهرهای حقیقی و جایگزین شدن امضا، این شغل نیز در آستانه متروک شد. یکی از رسوم قدیم برای مستخدمین آستانه، دفن رایگان خود و بستگان نزدیک تا پنج نفر بود که مهردار آستانه را نیز شامل می شد. در سندی مربوط به گزارش دفن اموات (۱۲۱۵ق) چنین آمده است: «والده عبدالرضا عضدالتولیه رضوی مهردار، در ایوان طلای نادری، به صورت رایگان دفن شد». همچنین در سند دیگری، به دفن رایگان زینت السلطنه همسر او در قبرجای خودش اشاره شده، اما سندی از دفن رایگان مهرداران، یافت نشد. (ساکماق، ۱۲۱۵۰: ۱؛ ۱۲۱۱۷: ۱؛ ۶۵۷۱۲: ۵-۱)

القاب و عناوین مهرداران آستانه

جدول ۲: القاب و عناوین به کار رفته برای مهردار در سه دوره تاریخی (صفوی تا قاجار)

ردیف	القاب و عناوین مهرداران از دوره صفویه تا پایان قاجاریه	تاریخ	شماره اموالی
۱	سیادت و نقابت پناه رفعت و معالی دستگاه اعانی و عوانی انتباه	۱۰۱۴ق	۲۷۷۲۱/۵
۲	سیادت و نقابت پناه	۱۰۲۰ق	۴۴۷۶۳/۳
۳	مرحمت پناه	۱۰۲۴ق	۵۳۷۵۵/۷
۴	سیادت و نجابت پناه	۱۰۲۵ق	۳۱۹۳۱/۱۰
۵	سیادت پناه و نجابت دستگاه	۱۰۳۷ق	۳۱۸۳۶/۱
۶	سیادت پناه	۱۰۶۷ق	۳۳۴۳۷/۱۸

بررسی مشاغل مرتبط با مهر در آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (از ابتدای دوره صفوی تا پایان دوره قاجار)

۷	سیادت و مغفرت پناه	۱۰۸۰ق	۳۴۱۱۲/۴ ق
۸	عالیحضرت رضوان مکان	۱۰۸۴ق	۲۸۶۸۵/۳۱
۹	رفعت و عزت پناه	۱۱۰۲ق	۳۳۵۴۲/۲
۱۰	عالیحضرت	۱۱۴۲ق	۳۴۶۷۶/۹
۱۱	مقرب الخاقان	۱۱۶۲ق	۳۵۷۷۱/۱۱
۱۲	عالیشان مقرب الخاقان	۱۱۶۳ق	۳۶۱۲۷/۱۷
۱۳	عالیجاه	۱۱۶۳ق	۳۶۰۹۹/۴
۱۴	نجابت و رفعت پناه سلاله النجبایی	۱۱۶۵ق	۳۵۸۴۷۸/۲
۱۵	سلاله المآب	۱۱۶۶ق	۳۶۲۸۴/۲
۱۶	سلاله السادات العظام	۱۱۷۰ق	۳۰۴۳۳/۲۴
۱۷	عالیحضرت سلاله النجبایی	۱۱۷۵ق	۶۲۴۲۳/۲
۱۸	عالیحضرت سلاله السادات و النجباء العظام	۱۱۷۵ق	۳۶۴۷۲/۳
۱۹	فضیلت مآب	۱۲۷۴ق	۱۴۲۲۲/۹
۲۰	عالیجناب	۱۲۷۴ق	۱۸۶۲۲/۱۷
۲۱	فضیلت و کمالات اکتساب	۱۲۷۷ق	۱۸۷۳۷/۳۱
۲۲	سلاله السادات و الانجاب	۱۲۸۱ق	۱۹۹۴۸/۱۵
۲۳	مجد النصاب	۱۳۳۳ق	۲۲۴۵۰/۱۹

با توجه به جدول فوق، به نظر می‌رسد، نه تنها هیچ‌گونه تغییری در پایگاه اجتماعی مهرداد در سه دوره تاریخی حاصل نشده، بلکه بر اهمیت و تعداد آنان نیز، افزوده شده است که این امر، دلالت بر ارزشمند بودن منصب مهرداری دارد. البته کاربرد عناوین کلی و عمومی تا حدودی در این دوره کوتاه‌تر و کمتر شد. با رواج القاب اختصاصی در دوره قاجار، مهرداد نیز از داشتن این القاب بی‌نصیب نماند، به طوری که میرزا ذبیح‌الله به لقب قوام‌التولیه و عبدالرضا به لقب عضدالتولیه مفتخر شدند. آنان از این بابت نیز، حقوق دریافت می‌کردند. (ساکماق، ۱۶۹۲۲: ۱؛ ۳۰۱۳۲: ۱) با توجه به این که حکم و سمت این افراد از سوی تشکیلات دربار صادر می‌شد، به احتمال زیاد صدور القاب و عناوین برای آنان نیز از سوی دربار صورت می‌گرفت. لازم به ذکر است، القاب با پسوند واژه التولیه، مربوط کارکنان آستانه است.

میزان حقوق و دستمزد مهرداران

مهرداد هر ساله مواجب، وظیفه، مستمری و مرسوم خود را به صورت نقدی و جنسی دریافت می‌کرد. او مواجبش را به صورت، یک ساله، شش ماهه و گاهی سه ماهه از محل درآمد حاصل از اجاره موقوفات آستانه به ویژه مزارعی همچون کنه بیست، برق آهنگران، فرهاد جرد، منزل آباد، جنابدتون، علی آباد نیشابور، کنه بیشه، دکا کین پایین پا، وجوه هوایی، دکان

۱. وجوهی که از وجوه غیر معین به دست می‌آید.

جنب قهوه خانه، مزارع جام، قریه زیاران قزوین، بازار زرگران و نذورات ضریح دریافت می نمود. بررسی اسناد نشان می دهد مهرداد در دوره قاجار، فقط مواجب دریافت کرده است و از پرداخت وظیفه به اولاد او سندی مشاهده نشد. لازم به ذکر است، میزان حقوق و دستمزد مهرداد، برحسب نوع حقوق (مواجب، وظیفه، مقرری، مرسوم، انعام و مستمری) و نوع کاری که انجام داده و همچنین مرتبه شغلی، متفاوت بوده است. به عنوان مثال، میزان حقوق و دستمزد نایب مهرداد، نصف مبلغی بوده که به مهرداد تعلق می گرفته است. (ساکماق، ۱۸۶۹۳: ۱-۲؛ ۳۷۲۹۴: ۶-۸؛ ۳۷۲۹۴: ۱، ۶-۸؛ ۳۶۸۳۶: ۱-۲؛ ۳۴۷۱۲: ۱؛ ۳۲۲۱۲: ۳؛ ۳۲۸۵۰: ۱؛ ۳۳۶۳۷: ۱۸؛ ۲۸۲۴۵: ۲؛ ۲۱۰۷۳: ۷؛ ۲۸۰۵۲: ۶؛ ۳۳۱۱۳: ۲؛ ۳۲۸۵: ۱؛ ۴۰۰۳۵: ۳؛ ۴۱۱۸۹: ۲-۱؛ ۳۴۲۰۳)

مهرداد همچنین مبلغی از وجوه نقدی ضریح را به رسم تبرک دریافت می کرد. همچنین، از افرادی که کار مهر نمودن اسناد آنان را انجام می داد، مبلغی به عنوان انعام یا مرسوم دریافت می کرد. بعد از فوت مهرداد، وظیفه و مستمری به فرزنداناش تعلق می گرفت. در سندی مربوط به گزارش صاحب جمع کرکراک خانه پوشاک به مهرداد داده شده است. (ساکماق، ۳۶۴۹۳: ۱؛ ۱۸۶۹۵: ۱؛ ۱۸۷۳۷: ۳۱؛ ۱۸۷۱۹: ۱۶؛ ۱۹۷۰۲: ۱۱؛ ۴۴۰۱۰: ۴؛ ۳۶۴۹۳: ۱؛ ۳۱۸۳۶: ۱-۲؛ ۳۶۱۶۸: ۹؛ ۳۴۲۰۳: ۲؛ ۳۳۱۱۳: ۱؛ ۳۳۴۰۸: ۴۷؛ ۳۳۴۳۷: ۱۸؛ ۴۴۷۶۶: ۵۰؛ ۳۲۸۵۰: ۱۵؛ ۳۳۳۰۶: ۶۷؛ ۴۰۰۳۵: ۳-۶؛ ۳۷۲۹۴: ۸-۱۳) کتاب تذکره الملوک مواجب مهرداد دربار در دوره صفویه را سیصد و چهار تومان و سیصد و شصت و یک دینار به صورت تیول در طول سال ذکر نموده، درحالی که مواجب مهردار آستانه بسیار کمتر بود. البته نوع، محل و میزان کار و تجمع ثروت در مرکز، ممکن است یکی از دلایل آن باشد.

جدول ۳: میزان حقوق مهرداران (مواجب، وظیفه، مرسوم، انعام، مقرری) در سه دوره تاریخی و سال های مختلف (ساکماق، ۱۵۱۹۵: ۹؛ ۱۷۶۳۴: ۱۸؛ ۲۲۴۵۰: ۱۹؛ ۱۴۶۶۶: ۱؛ ۱۴۵۴۰: ۴؛ ۱۸۶۹۳: ۱؛ ۱۸۷۱۷: ۱۴۰؛ ۳۶۲۸۴: ۲؛ ۳۶۱۶۹: ۱؛ ۳۲۴۵۸: ۳۰؛

۳: ۴۴۷۶۳؛ ۳۱: ۲۸۶۸۵؛ ۲-۱: ۱۲۸۲۴؛ ۴: ۳۶۰۹۹؛ ۱: ۳۶۱۹۹؛ ۳۷: ۳۴۸۶۷؛ ۲: ۳۴۸۴۸)

ردیف	نام مهرداد	میزان حقوق (نقدی و جنسی)	تاریخ
۱	آمیرزاکه، مهرداد	۶ تومان وجه نقد بابت وظیفه ۱۳ خروار غله مناصفه بابت وظیفه به صبیبه وی	۱۰۱۷ق ۱۰۲۴ق
۲	موسوی، بدیع الزمان، مهرداد	۷ تومان وجه نقد بابت وظیفه ۱۰ تومان و ۲۰ هزار دینار وجه نقد رایج خراسان ۳۹۶۰ هزار دینار بابت مرسوم ۵۰۰۰ هزار دینار بابت مقرری	۱۰۲۰ق ۱۰۲۵ق ۱۰۸۴ق ۱۰۹۵ق
۳	عبدالله، مهرداد	۱۰ تومان وجه نقد و ۲۰ خروار غله بابت مواجب ۱۰ تومان وجه نقد و ۲۰ خروار غله بابت مواجب	۱۱۶۳ق ۱۱۷۸ق
۴	میرزا محمد حسن، مهرداد	۱۵ تومان و ۱۳ خروار و ۳۳ من و ۱ استار بابت وظیفه خادمی ۱۵ تومان وجه نقد ۳۷ خروار و ۳۳ من و ۱ سیر بابت وظیفه ۱۶ تومان و ۶۳۰۰ دینار از بابت مقرری	۱۰۹۰ق ۱۰۹۷ق ۱۱۱۳ق
۵	میر اسماعیل، مهرداد	۱۰ تومان وجه نقد و ۲۰ خروار غله بابت مرسوم و مقرری ۱۰ توان وجه نقد و ۱۰ خروار بابت مواجب	۱۱۶۶ق ۱۱۶۷ق

۱۲۷۵ق ۱۲۷۶ق ۱۲۷۷ق	۱۵ تومان نقد و ۵ خروار غله بابت مواجب ۲۰ تومان نقد و ۵ خروار غله مواجب شش ماه ۲۰ تومان نقد و ۵ خروار غله بابت مواجب شش ماه اول	میرزا محمدعلی، مهرداد خاصه شریفه	۶
۱۲۹۲ق ۱۲۹۴ق ۱۲۹۵ق	۴۰ تومان نقد و ۱۰ خروار غله به وزن تبریز مواجب ۲۰ تومان نقد و ۵ خروار و ۵۰ من غله بابت مواجب ۱۶ تومان نقد و ۱۲ خروار غله مثالثه بابت مواجب	رضوی، ذبیح‌الله، مهرداد	
۱۳۰۰ق ۱۳۳۳ق ۱۳۲۵ق	۲۵ تومان نقد و ۷ خروار غله مثالثه بابت مواجب در دو قسط ۷۵ تومان نقد و ۶ خروار و ۶۰ من و نیم گندم و ۳ خروار و ۷ من و نیم جو ۷۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار نقد و ۸ خروار گندم و ۸۳ من جو	میرزا عبدالرضا عضدالتولیه، مهرداد	

در یک مقایسه کلی از میزان حقوق مهرداد آستانه در سه دوره تاریخی، به نظر می‌رسد تفاوت چندانی بین حقوق مهرداد آستانه در دوره صفویه و افشاریه وجود ندارد، اما با دوره قاجار اختلاف بسیار دارد. احتمالاً به لحاظ اقتصادی، ثبات قابل توجهی وجود داشته و ارزش پول بالا و تورم وجود نداشته است، اما در دوره قاجار ارزش پول بسیار پایین آمده و تورم اقتصادی زیاد حاکم بوده است. در اسناد مربوط به مهرداران دوره قاجار، بیشترین اسم و مهر به میرزا ذبیح‌الله مهرداد اختصاص دارد.^۱ اسناد حاضر نشان می‌دهد که مهرداران علاوه بر منصب مهرداری، مشاغل هم چون ملاباشی، خادم و سرکشیکی را بر عهده داشته‌اند. (ساکماق، ۱۸: ۳۳۴۳۷؛ ۹: ۳۴۹۹۶؛ ۱۰: ۳۷۲۹۴؛ ۱۰: ۴۰۰۳۵؛ ۳: ۴۴۷۷۰؛ ۱: ۳۴۲۸۵؛ ۳۰: ۱۳۲؛ ۱: ۱۹۸۴۶؛ ۳۳: ۱۳۶۸۲؛ ۲: ۱۶۹۲۲؛ ۵: ۲۱۶۵۸) در دوره پهلوی، انجام اصلاحات اداری به سبک اروپایی، موجب از رونق افتادن مهرهای حقیقی و جایگزینی امضاء شد. بنابراین با منسوخ شدن مهر، این منصب نیز متروک گردید.

حکاكان مهر و شرح وظایف آنان

تنها منبع قدیمی که پیرامون حرفه حکاک در ایران توضیحات دقیق و جامعی ارائه می‌دهد، کتاب کنزالاکتساب نوشته رحمتی بن عطاءالله در ۱۰۵۷ ق است. این کتاب در قالب عبارات موزون، هنر حکاک و وظایف حکاکان، ابزار و وسایل مربوط به آن و نحوه کار با آن‌ها را بیان می‌کند. مؤلف در ذیل اشعار، چند هنرمند حکاک را نام می‌برد، از جمله ملاحسین نقشی دهلوی، محمدصادق دهلوی کشمیری همدانی، سید علی حسن خان و ملاعلی احمد که در دربار اکبرشاه مهرکنی می‌کرد. (رحمتی بن عطاءالله، ۱۳۸۷: ۴۵) حکاک یعنی تراشیدن و یا خراشیدن سطوح مختلف سنگی یا فلزی است. در واقع کار حکاک، تراش و ایجاد شیارهایی ظریف و کم عمق، بر روی فلزات و سنگ‌های قیمتی، مهرها، طلسم و ضرب سکه است. حکاک به دو شیوه گود و برجسته انجام می‌شود. در حکاک گود، ابتدا شیء فلزی که اغلب مهرهای برنجی به شکل مربع یا مستطیل با دسته‌ای قالب ریزی شده است، در یک نگه‌دارنده چوبی به شکل استوانه و با یک شکاف کوچک، محکم می‌شود. سپس با قلم فولادی دسته‌دار و با فشار دست، شیارهای لازم را در سطح فلز، ایجاد

۱. به این دلیل که او علاوه بر منصب مهرداری، سمت سرکشیک دوم که از مناصب عالی و مهم در آستانه بود، را بر عهده داشت و در بسیاری موارد جهت سرکشیکی و امور مربوط به آن، سند را مهور نموده است. درواقع شغل سرکشیکی، به صورت موروثی از پدرش به او رسید.

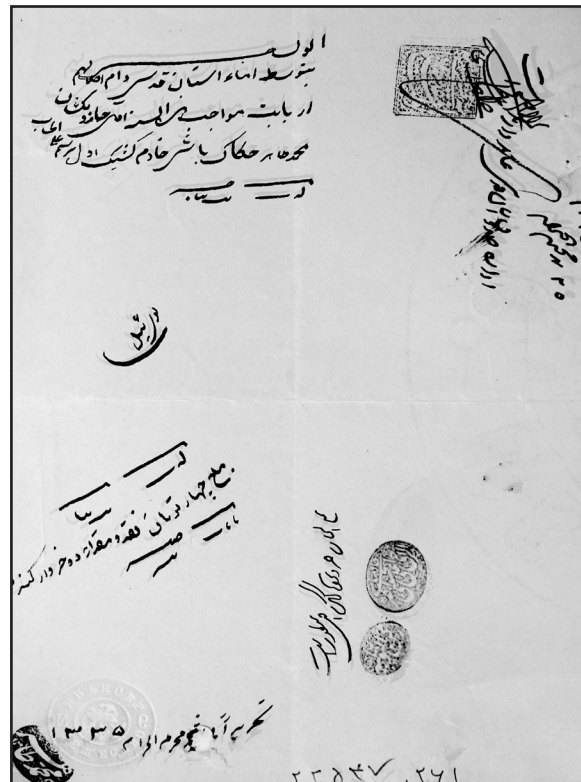
می‌کنند. در شیوه برجسته، با استفاده از قلم و چکش، زمینه نقش‌کنده می‌شود و عبارت روی فلز، برجسته می‌ماند. شیوه برجسته برای مهرهای بزرگ‌تر با نقش کمتر و ساده‌تر امکان‌پذیر است. این شیوه بسیار مشکل‌تر از شیوه گود است. با رواج مهرهای لاستیکی و ژلاتینی، حکاکی مهر رو به افول نهاد و حکاکی لیزری و دستگاه‌های پیشرفته تراش، حکاکی سنتی سنگ را دچار تغییرات زیادی نمود. در حکاکی سنگ‌ها از جمله عقیق، از انواع قلم الماسه استفاده می‌شود. تعداد این قلم‌ها به بیست و گاهی تا چهل نمونه می‌رسد. دستگاه این نوع حکاکی ساده و شامل یک محور است که قلم الماسه در رأس آن قرار گرفته، محرک محور یک کمان است. سنگ را پس از ترکیب خط و نقش، روی قبضه^۱ می‌چسبانند. هنگام سنگ‌کشی، قبضه در یک دست و کمان دستگاه در دست دیگر حکاک قرار می‌گیرد. با حرکت مداوم کمان و چرخش محور و نیز درگیرسازی سطح سنگ با قلم الماسه، حکاکی صورت می‌پذیرد. حکاکی مهرهای عقیق، اغلب عمیق‌تر از نوع خاتم و انگشتی است. (ابوالقاسمی و پورمند، ۱۳۹۰، ۶۱-۶۵)

حرفه حکاکی در زمره اصناف میان دست جامعه پیشه‌ور، در دوره قاجار به شمار می‌آید که طیف وسیع از حکاکان و مهرکنان را شامل می‌شد. (همان: ۶۱-۶۵) آنان معمولاً حکاکی بر روی مهر، سکه (نقره و طلا)، ظروف و قفی (مسی و برنجی)، سنگ (نقره و عقیق) و سایر اشیاء و لوازم فلزی و برنجی را انجام می‌دادند. اسناد آستان قدس رضوی مؤید این مطلب است. بحث این پژوهش، بررسی و معرفی حکاکانی است که در حوزه حکاکی مهر، فعالیت داشته‌اند، اگرچه اطلاعات اسنادی در این زمینه بسیار اندک است. در اسناد دوره صفوی، دو حکاک به نام‌های مولانا محمد شریف بن مولانا محمد حسین حکاک و خواجه بیک حکاک در فاصله ۱۰۲۱ق تا ۱۰۹۱ق و در دوره افشاریه آقا مهدی حکاک در ۱۰۶۲-۱۰۶۳ق شناسایی شدند. در مورد شرح وظیفه آنان و این‌که در چه حوزه‌ای فعالیت داشتند، مطلبی به دست نیامد. (ساکماق، ۲۸۰۹۹: ۳؛ ۳۲۹۸۷: ۲؛ ۱۷۵۴۶۷: ۳) از بین ۴۶ نفر حکاکان مشهد که نامشان در اسناد دوره قاجاریه ذکر شده، فقط سه نفر به نام‌های میرزا محمد صادق، میرزا محمد طاهر و حاجی غلامحسین در حوزه حکاکی مهر فعالیت داشتند. (ساکماق، ۲۲۷۷۴: ۱؛ ۶۳۴۴۵: ۱۰۹؛ ۲۰۱۰۲: ۵) اگرچه با توجه به اسناد، برخی از آنان از جمله محمد طاهر، افزون بر مهر، حکاکی سکه‌های آستان قدس رضوی را نیز بر عهده داشت^۲. در بررسی اسناد، هر دو واژه حکاک و مه‌رساز، مشاهده می‌شود. مه‌رسازان، درواقع حکاکانی هستند که فقط در حوزه مهر و نگین فعالیت داشتند. سند شماره ۴۰۶۵۴، به نام کربلایی جعفر مه‌رساز و کربلایی علی مه‌رساز، اشاره دارد. در سه سند دیگر، از کربلایی آقا بابا مه‌رساز جزو فراشان حرم در کشیک چهارم و میراکبر مه‌رساز جزو فراشان حرم در کشیک پنجم نام برده‌اند که از بابت خدمت فراشی، حقوق دریافت کرده‌اند. (ساکماق، ۳۷۹۸۹: ۱۲؛ ۳۸۰۳۸: ۱۲؛ ۱۹۷۷۶: ۱) با توجه به اسناد فوق، حکاکان آستانه علاوه بر شغل مذکور، به واسطه ارادت به امام رضا(ع)، به خدمت خادمی در آستانه مقدسه نیز مشغول بوده‌اند و از این بابت حقوقی به صورت نقدی و جنسی دریافت می‌کردند. میرزا ابراهیم حکاک باشی خادم کشیک اول، محمدصادق تاجر حکاک، خادم کشیک چهارم، میرزا طاهر حکاک باشی، خادم کشیک اول و پنجم بوده‌اند. (ساکماق، ۳۹۲۴۶: ۲؛ ۱۰۴۷۶۶: ۱-۲؛ ۱۷۰۳۰: ۲۹؛ ۱۲۱۳۵: ۱۲). (تصویر شماره ۳) تعدادی از حکاکان مشهد نیز به خدمت خادمی، فراشی و درباری در کشیک‌های پنج‌گانه، مشغول بودند. (ساکماق، ۱۹۸۴۱: ۱؛ ۱۱۱۹۰: ۳۵؛ ۱۱۵۱۵: ۱۳؛ ۱۰۸۳۷: ۱۵؛ ۳۸۰۳۸: ۱۲) مبنی بر سند شماره ۱۰۴۷۶۶، طی نامه‌ای آمده است: در جواب مرقومه مبارکه مطاعه راجع به میرزا ابراهیم حکاک که مقرر فرموده‌اند، مقتضی است برای

۱. قبضه تکه چوب خراطی شده‌ای با یک صفحه مدور کوچک و دسته‌ای نازک به طول ده تا پانزده سانتیمتر است که مقداری موم روی سطح آن قرار دارد و عامل نگه‌دارنده سنگ است.

۲. برای نمونه در سند شماره ۲۸۰۹۹، مربوط به ۱۰۲۱ق آمده است: «مبلغ دوازده هزار دینار رایج خراسان جهت قیمت فولاد و اتمام هشت زوج سکه دو زوج جهت نقره و شش زوج جهت فلوس در وجه عزت نصاب مولانا محمد شریف ولد رفعت و عزت آثار نادر العصری و مجتهد الزماني مولانا محمد حسین حکاک برسانید تا سکه مذکور به خزانه سرکار فیض آثار سپرده باشد که مبلغ مذکور تعیین شرط نامیچه دیوان به خرج حاصل ضرابخانه مجری شود و این چند کلمه جهت سند قلمی شد». (ساکماق، ۲۸۰۹۹: ۳)

تشویق او در صنعت حکاکی، به خدمت خادمی مفتخر شود تا با کمال احترام، به تصدیع خاطر مبارک بپردازد. (ساکماق، ۱۰۴۷۶۶:۱)

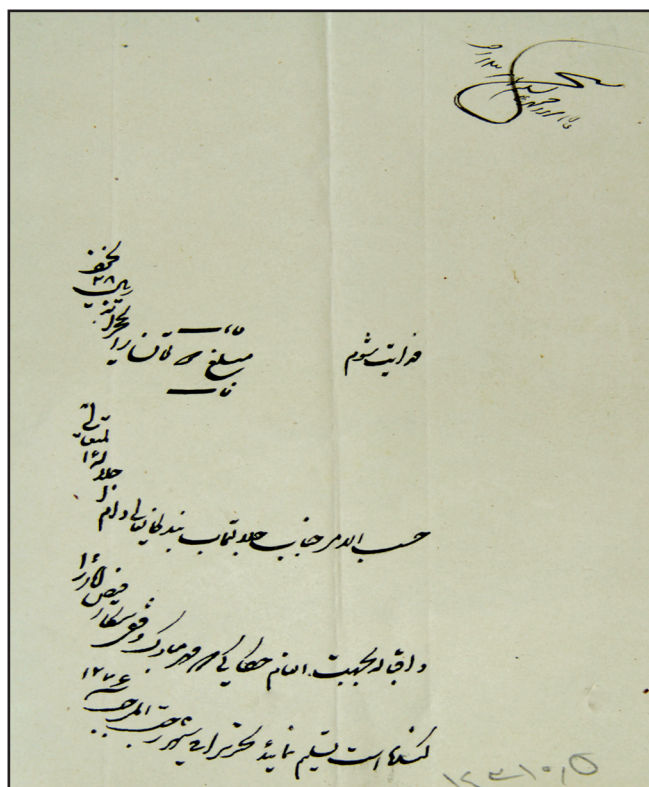

تصویر ۳: قبض وصول دریافت مواجب یک ساله میرزا محمد طاهر حكاك باشی خادم كشيك اول (ساکماق، ۲۲۵۷۷:۲۶۱)

حقوق و دستمزد حكاكان مهر

حقوق و دستمزد حكاكان، بر اساس تعداد حروف حک شده محاسبه می شد. رایینو بورگوماله در مقاله ای، ضمن این که بهترین حكاكان دوره صفویه را اصفهانی و حكاكان دوره قاجار را تهرانی معرفی کرده، می نویسد: «کندن یک حرف در دوره قاجار، یک تومان بوده است» (رایینو دی بورگوماله، ۱۳۸۸: ۸۸۸) طبق گزارش عین السلطنه در ۱۳۱۳ق، قیمت هر مهر، بر اساس قاعده، «حرف شماری» محاسبه می شد. «میرزا ابراهیم آمد. مدت ها صحبت کردیم. مهر مرا آورده بودند. حرفی دو ریال»، گرفته است. (سالور، ۱۳۷۴: ۹۲۹/۱) بنابراین، تعداد حروف حک شده در سجع، با قیمت مهر، رابطه مستقیم داشت. اگرچه منابع، فقط به هزینه حكاکی در دوره قاجار اشاره دارند، اما معلوم نیست هزینه حكاکی در دوره صفویه و افشاریه نیز، به همین منوال بوده است یا خیر و آیا حكاكان آستان قدس رضوی، بر همین قاعده فعالیت داشتند یا خیر. در دوره صفویه مهرها اغلب بزرگ با سجع طولانی حک می شد. بنابراین صاحب مهر می بایست مبلغ بیشتری می پرداخت. حكاكان در آستان قدس رضوی نیز مانند سایر کارکنان از بابت مواجب، انعام، مستمری و جوهی به صورت نقدی و جنسی از محل موقوفات آستانه دریافت می کردند. این حقوق مبنی بر نوع خدمت و نوع دریافتی و میزان آن که به صورت سه ماه، شش ماهه و اکثراً یک ساله پرداخت می شد، متغیر بود. برای نمونه در سند شماره ۱۲۳۱۰ آمده است: «فدایت شوم، مبلغ دو تومان رایج خزانه، ریال ۲۸ نخود، حسب الامر جناب جلالت مآب بندگان عالی، دام اجلاله

المتعالی و اقباله، به جهت انعام حکاکی دو مهر مبارک، وقفی سرکار فیض آثار را کنده است، تسلیم نمایید. تحریراً فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۷۶». (تصویر ۴)

تصویر ۴: انعام حکاکی مهر آستان قدس رضوی (ساکماق، ۱۰:۲۳۱:۵)

در بخشی از سند شماره ۲۲۷۷۴ آمده است: «قیمت طلا و سنگ یاقوت و غیره مهر مربع مبارک، به توسط عالیحضرات، حاجی رجبعلی زرگریاشی و آقا محمدصادق حکاک، از قرار قبض مشارالیهما، که نزد ضابط ضبط است، به مبلغ ۳۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار، اجرت زرگری ۱۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار و انعام عالیحضرت، آقا محمدصادق حکاک که مهر مبارک^۱ را تمام نموده، به مبلغ ۲۰ تومان، فی شهر صفر المظفر ۱۲۷۳ [...]».^۲ (ساکماق، ۱:۲۲۷۷۴) در قبض وصول دریافت موجب حکاک باشی مربوط به ۱۳۲۸ ق آمده است: «الواصل به توسط اولیای سرکار فیض آثار، دام اجلالهم، از بابت موجب هذه السنه اقل بندگان، میرزا طاهر حکاک باشی، نقد ۵ تومان و جنس گندم دو خروار، سجع مهر بیضی شکل: محمد طاهر ۱۳۳۰» (ساکماق، ۹:۴۴۴۲۸) در سند دیگری مشاهده می شود: «انعام عالیحضرت، حاجی غلامحسین حکاک، به جهت حکاکی دو قطعه مهر و منگنه مبارک، از قرار قبض مشارالیه که نزد جناب میرزا داود ضابط، ضبط است. دو قطعه به جهت، ملفوفه فرمان مبارک، عقیق تاجدار به اسامی ائمه اطهار، سلام الله علیهم، یک قطعه، ۹ حرف ۱۰ تومان، نصف آن، پنج تومان عالیجاه علی اکبر و حاجی ملا محمدعلی، تحویلداران آستانه مقدسه برسانید. شهر ذی الحجه الحرام ۱۲۲۳ ق

۱. منظور از مهر مبارک، مهر سازمانی آستان قدس رضوی است.

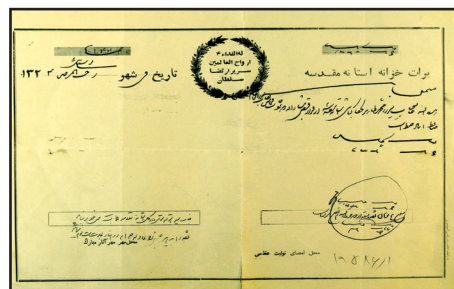
۲. در سند دیگری این موضوع تکرار شده است. قیمت طلا و سنگ یاقوت و غیره مهر مبارک مرصع به مبلغ ۳۴ تومان و ۸۰۰۰ دینار. طلا ۸ مثقال ۹ تومان و ۶۰۰۰ دینار. یاقوت ۴ دانه ۳ تومان. نقاش زرگر ۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار. انعام محمدصادق حکاک ۲۰ تومان. سنگ نو ۷۰۰۰ دینار است. (ساکماق، ۱:۲۹۹۵۹)

منگنه شیر و خورشید، محکوک به حکم آستانه مقدسه، یک قطعه، به مبلغ ۱۰ تومان در سال ۱۲۹۳ ق. سنه سیچقان نیل». (ساکماق، ۲۰۱۲: ۵)

در سند شماره ۶۳۴۴۵، مکاتبه قوام السلطنه فرمانفرمای کل ایالت خراسان و سیستان با تولیت آستان قدس رضوی در خصوص کمک به میرزا طاهر حکاک باشی به دلیل ناتوانی جسمی او در ۱۳۳۸ ق آمده است. همچنین در سند شماره ۴۵۵۲۸، مبلغ ۱۰۰ ریال بابت وجوه زواری به محمد طاهر حکاک باشی پرداخت شده است.

جدول ۴: میزان حقوق و دستمزد حکاکان مهر در دوره قاجار

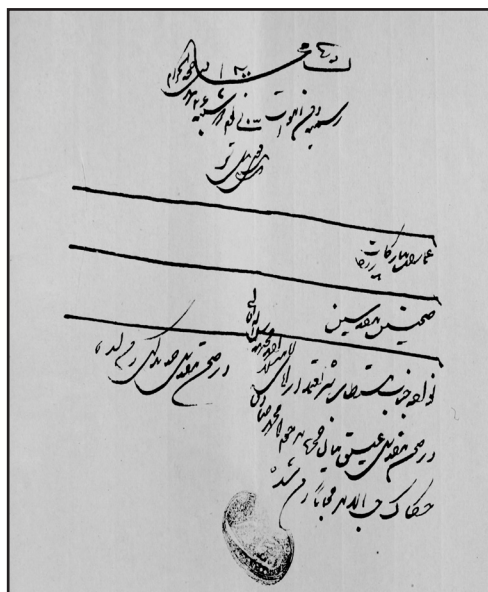
سند	تاریخ	آقا محمد صادق، حکاک و حکاک باشی
۳۹۷۵۱/۱	۱۲۷۱ ق	۱۳ تومان و ۲۰۰ دینار به جهت کندن مهر مبارک (مهر آستان قدس)
۳۹۸۷۷/۴	۱۲۷۲ ق	۵ تومان از بابت انعام
۲۱۲۶۴۸/۱	۱۲۷۲ ق	قیمت یک ثوب جبه ماهوت به جهت خلعت به مبلغ ۹ تومان
۳۹۹۶۳/۲	۱۲۷۳-۱۲۷۴ ق	۵ تومان به جهت کندن مهر مبارک
۳۹۹۵۹/۱	۱۲۷۲-۱۲۷۳ ق	۲۰ تومان بابت انعام به جهت کندن مهر مبارک
۴۰۴۴۴/۱	۱۲۸۲ ق	۱۳ تومان به جهت کندن مهر مبارک (به جهت عید سلطانی)
۱۹۸۴۸/۳۷	۱۲۸۵ ق	۳ تومان و ۵۰۰۰ دینار و جنس ۲ خروار
حاجی غلامحسین حکاک		
۲۰۱۰۲/۵	۱۲۹۳ ق	ده تومان رایج به جهت حکاکی دو قطعه مهر و منگنه مبارک
میرزا محمد طاهر حکاک باشی		
۲۲۴۳۷/۴۷	۱۲۳۲ ق	از بابت مستمری به مبلغ ۱۶ تومان
۴۳۲۰۱/۱۰	۱۲۸۲ ق	نقد ۷ تومان و جنس گندم ۲ خروار
۲۱۳۳۶/۵	۱۳۰۹ ق	مبلغ ۵ تومان
۲۱۳۳۶/۵	۱۳۰۹ ق	از بابت انعام ۵ تومان در شوال ۱۳۰۹ ق
۳۰۵۶۴/۲	۱۳۱۰ ق	از بابت مواجب مبلغ ۷ تومان نقد و مقدار ۲ خروار گندم
۴۱۱۸۰/۱۰	۱۳۱۱ ق	نقد ۷ تومان و جنس ۲ خروار
۱۶۶۷۳/۳۰	۱۳۱۴ ق	نقد ۷ تومان و جنس گندم ۲ خروار
۴۱۲۸۷/۶	۱۳۱۵ ق	نقد ۷ تومان و جنس گندم دو خروار
۴۱۲۳۹/۲۰	۱۳۱۵ ق	نقد ۷ تومان و جنس گندم ۲ خروار
۲۱۸۳۹/۱	۱۳۲۰ ق	از بابت مستمری نقد ۵ تومان و جنس ۲ خروار
۲۰۵۶۴/۴	۱۳۲۸ ق	از بابت مستمری نقد ۵ تومان و جنس ۲ خروار
۲۲۲۲۴/۱۱	۱۳۳۰ ق	از بابت مستمری نقد ۵ تومان و جنس گندم ۲ خروار
۴۱۷۶۷/۱۷	۱۳۳۲-۱۳۳۳ ق	نقد ۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار جنس گندم بارگیری ۳ خروار
۱۵۵۶۷/۱۲، ۱۵	۱۳۴۲ ق	۵۰ قران و ۲ خروار مواجب

تصویر ۵: برات پرداخت مستمري به محمد طاهر حكاك باشي آستان قدس در ۱۳۲۴ ق (ساكماق، ۱۹۵۸۶: ۱)

مكان مهرسازی در اطراف حرم رضوی

تعدادی از اسناد، به حجره مهرسازی در میان حجرات تحتانی صحن جدید اشاره دارند. در سندی به صراحت نام حجره محمد طاهر حكاك باشي آستانه ذکر شده است. احتمالاً حجره مهرسازی واقع در صحن جدید، متعلق به آستان قدس رضوی بوده و حكاكان آستانه از جمله محمد طاهر حكاك باشي در این محل مشغول به فعالیت بوده‌اند. (ساكماق، ۱۱۸۲۲: ۲؛ ۱۴۶۸۹: ۳؛ ۴۳۵۹۹: ۹؛ ۱۶۱۹۰: ۹) در سند دیگر، اشاره به تعمیر صُفّه حكاك باشي به مبلغ یک تومان و دو هزار دینار شده است. (ساكماق: ۴۰۶۵۴: ۱؛ ۱۳۲۹۱: ۱۶) البته این نکته را باید متذکر شد که در اسناد گزارش دفن اموات و تعمیرات صحن، فقط به حجره مهرسازی به عنوان آدرس اشاره شده است. برای نمونه در سندی آمده است: «جعبه استخوان که از هرات حمل شده بود، در صحن مقدس جدید، زیر چهارحوض میان حجره مهرسازی دفن و هشت تومان حق الارض به آستانه، پرداخت نموده است». (ساكماق: ۱۱۸۱۹: ۱۳)

تصویر ۶: دفن اموات در حجره محمد صادق حكاك (ساكماق، ۱۱۸۲۰: ۲۱)

۱. در سند شماره ۴۰۶۵۴ آمده است: حجرات تحتانی، کربلایی غلامحسین حكاك حجارکنده‌کار، کربلایی جعفر مهرساز، کربلایی علی مهرساز، کربلایی عباس کنده‌کار.

پایگاه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی حکاکان

حکاکان هنرمندانی بودند که نه تنها به اصول و مبانی دینی جامعه، ادبیات، شعر و خوشنویسی آشنایی کامل داشتند، بلکه از افراد معتقد و با ایمان بودند. آنان با تسلط بر هنر خوشنویسی می‌بایست در اصولی همچون همجواری حروف، طراحی، ترکیب بندی، قرینه سازی و طغرا نیز مهارت کافی می‌داشتند. آنان در انتخاب مکان حروف بر سطح نگین مهر اولویت‌هایی در نظر می‌گرفتند. کتاب *کنز الکتساب* در بیان اهمیت حرفه حکاکی آورده است:

پایه عالی‌کرد مهر از پنج فن	چون رواج سیدی با پنج تن
خوشنویسی اصل کارش آمده	باز نقاشی مدارش آمده
شاعری از جمله هم در کار اوست	زرگری در خط به از ابزار اوست
هرکه رازین پنج فن باشد نصیب	مهرکن وی را توان کردن حسیب

(رحمتی بن عطاءالله، ۱۳۸۷: ۱۲-۱۴؛ جدی، ۱۳۸۶: ۱۳۲)

اگرچه در بررسی اسناد مستقیماً به موقعیت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حکاکان در استخدام آستان قدس رضوی اشاره نشده است، اما کاربرد القاب و عناوینی همچون کُهِف الحَاجِ حاجی محمدصادق حکاک، مجدّت نصاب میرزا محمد طاهر حکاک و جناب مستطاب عمده‌التجار حاج محمدابراهیم حکاک نشان می‌دهد، حکاکان از جایگاه اجتماعی بالایی در جامعه برخوردار بودند. باین حال در خصوص حکاکان مهر در آستانه، فقط سه نمونه سند با موضوع پرداخت موجب و درخواست کمک، برای محمد طاهر حکاک باشی آستانه، به دلیل ناتوانی جسمی وجود دارد. گویا برخی حکاکان از تمکن مالی مطلوبی برخوردار بودند، به‌طوری‌که در برخی اسناد از آنان به‌عنوان تاجر یاد شده است. سندی به حاجی میرزا غلامرضا حکاک، تاجر فیروزه‌فروش اشاره دارد. همچنین در یک سند به باغ آقا مهدی حکاک، اشاره شده است، اما این افراد در استخدام آستانه نبوده‌اند. (ساکماق، ۴۴۴۵۹: ۲؛ ۱۰۴۴۴۵۹: ۲؛ ۳۶۱۳: ۱؛ ۹۱۸۶۵: ۱؛ ۱۳۰۷۹۹: ۱؛ ۱۷۵۴۴۷: ۲)

دفن رایگان حکاکان مشغول به خدمت

بر اساس اسناد، حکاکانی که در آستان قدس رضوی مشغول به خدمت بودند، خود و بستگان نزدیکشان در حرم به‌صورت رایگان دفن می‌شدند، اما از سایر حکاکان و اعضای خانواده آنان، حق الارض دریافت می‌کردند. محمدرضا حکاک دربان کشیک پنجم در مقابل ایوان عباسی و حاجی محمدعلی حکاک خادم کشیک سوم، در قطعه مقابل گنبد الله‌ویردی خان، حاجی محمدصادق حکاک خادم کشیک چهارم در قطعه اول بین پنجره و ایوان طلا به‌طور رایگان دفن شدند.^۱ (ساکماق، ۱۲۰۹۲: ۱؛ ۱۲۰۹۴: ۳؛ ۱۲۱۳۵: ۱۲) همچنین، والد و صبیّه آقا میرزا طاهر حکاک باشی آستانه خادم کشیک اول، در قطعه مقابل مرحوم شیخ بهایی علیه‌الرحمه در صحن جدید، صبیّه حاجی محمدتقی حکاک خادم کشیک پنجم، در قطعه ثلث مقابل ایوان طلای مبارک و نیز عیال حاجی محمدتقی حکاک خادم کشیک دوم در قطعه اول، مقابل ایوان طلا مجاناً دفن شدند. (ساکماق، ۱۲۱۲۸: ۲۷؛ ۱۲۰۴۱: ۶؛ ۱۲۰۴۸: ۱۶؛ ۱۲۰۶۴: ۱۴) حاجی عبدالباقی حکاک در صحن مقدس جدید در نقشه مقابل درب دارالضیافه به مبلغ ۳۸ تومان، همشیره حاجی غلامرضای حکاک خادم کشیک پنجم در قطعه زیر چهارحوض سمت شربت‌خانه صحن مقدس جدید به مبلغ ۱۴ تومان و ۴۵۰۰۰ دینار، کربلایی محمد

۱. لازم به ذکر است این حکاکان از بابت خدمت خادمی و درباری در حرم مطهر رضوی مشمول دفن در اماکن متبرکه شده‌اند.

نام حکاک زیر چهارحوض قطعۀ اخیر صحن مقدس جدید، حق الارض ۱۰ تومان، آقا سید علی حکاک در قطعۀ مقابل حجره کمال التولیه، سمت ایوان عباسی، حسب الامر در صحن مقدس عتیق به مبلغ ۱۷ تومان و ۶۰۰۰ دینار، دفن شده‌اند. (ساکماق، ۱۲۱۶۴: ۱۷؛ ۱۲۱۰۰: ۲۹؛ ۱۲۰۴۶: ۲۸؛ ۱۲۱۰۹: ۲۴)

مهرفروش

گاهی در اسناد واژه «مهرفروش» مشاهده می‌شود، گویا پس از حکاکی مهر در سجع‌های مختلف، مهرفروش، آن‌ها را به صورت یکجا از حکاک خریداری نموده و سپس در بازار به فروش می‌رساند و کسب درآمد می‌نمود. این احتمال نیز وجود دارد که او از جانب حکاکان اقدام به فروش مهر کرده و از این بابت، دستمزدی از آنان دریافت می‌کرد. (ساکماق، ۱۲۱۳۷: ۱؛ ۱۸۶۱۳: ۳؛ ۱۸۶۴۴: ۱؛ ۴-۵؛ ۱۹۷۹۳: ۷؛ ۳۸۶۰۱: ۹)

نتیجه

مبنی بر ارزیابی نهایی اسناد دریافت می‌شود که اگرچه مهردادآستانه از نظر مقام و جایگاه، شرح وظایف و دریافت حقوق در ردیف مهرداد تشکیلات دیوانی دربار قرار نمی‌گرفت، اما از معتمدین متولی و از جمله صاحب‌منصبان رده‌بالا در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی بود. همچنین از پایگاه اجتماعی، علمی و فرهنگی و اقتصادی بالایی در جامعه برخوردار بود، چنانکه القاب و خطابه‌هایی که در اسناد برای آنان به کاررفته مؤید این مطلب است. آنان در دورۀ صفویه و افشاریه از سوی دربار و در دورۀ قاجار از سوی متولی وقت به این سمت منصوب می‌شدند و وظیفۀ نگهداری مهرهای آستانه و مهر نمودن اسناد را بر عهده داشتند، به طوری که اثر مهرشان بر عمده اسناد مربوط به بروات و پرداختی‌های آستانه مقدسه به ویژه در دورۀ قاجار، مشاهده می‌شود. اهمیت و حساسیت این منصب در دورۀ قاجار منجر به وجود آمدن شغل مهردارباشی و مهرفروشی شد. افزون بر آن، صاحب‌منصبان رده‌بالا از جمله متولی، وزیر، مستوفی و ناظر و غیره هرکدام دارای مهردار مخصوصی بودند. مهرفروش نیز درواقع مهرهایی که در اختیار حکاک بود را از طرف او به فروش می‌رساند و از این بابت دستمزدی دریافت می‌کرد. کار حکاک نیز تراش و ایجاد شیارهایی ظریف و کم عمق، بر روی فلزات و سنگ‌های قیمتی، مهرها، طلسم و ضرب سکه بود. حکاکی به مثابۀ یکی از هنرهای دستی سنتی، به دو شیوه گود و برجسته انجام می‌شد. محمد طاهر حکاک از حکاکان مشهور آستان قدس رضوی در دورۀ قاجار بود که از او به عنوان حکاک‌باشی آستانه یاد می‌شود. او علاوه بر مهر به کار حکاکی سکه نیز مشغول بود. سایر حکاکان یا در حوزه‌های دیگر همچون خدمات کشیکی مشغول به فعالیت بودند و یا به واسطۀ انجام کاری برای آستانه، انعام و اجرت دریافت می‌کردند. مهرداران و حکاکان از جمله کارکنانی بودند که در صحن حرم مطهر دفن شده‌اند.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۷۵). مقدمه ابن خلدون. ج ۲. ترجمه پروین گنابادی. تهران: علمی و فرهنگی.
- افشار، علی قلی خان. (۱۳۷۹). طومار علیشاهی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۴۶). فتوح البلدان. ترجمه آذرتابش آذرنوش. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بوسه، هربرت. (۱۳۶۷). پژوهشی در تشکیلات دیوان اسلامی بر مبنای اسناد در دوران آق قویونلو و قراقویونلو و صفوی. ترجمه غلامرضا ورهرام. تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی.
- جدی، محمدجواد. (۱۳۸۶). تاریخ مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.

- رابینو. دی بورگوماله، هایاسنت. (۱۳۸۸) «مهرهای دوره صفویه: نگاهی به مهرهای ایرانی از آق قویونلو تا پهلوی». ترجمه سید محمدحسین مرعشی. پیام بهارستان. (شماره ۳)، ۸۸۷-۸۹۴.
- رضایی، امید. (۱۳۹۱). «کارمزد یک حکاک در دارالخلافه ناصری». گزارش میراث. (شماره ۱-۲)، ۴۲-۴۳.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- رحمتی بن عطاءالله. (۱۳۸۷). کنزالاكتساب رساله‌ای منظوم در فن مهرکشی و هنرهای وابسته. به کوشش عارف نوشاهی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- رضوی، محمدباقر. (۱۳۸۴). شجره طیبه. تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. مشهد: آهنگ قلم.
- سالور، مسعود. (۱۳۷۴). خاطرات عین السلطنه. ج ۱. تهران: اساطیر.
- سانسون، نیکلا. (۱۳۶۴). سفرنامه سانسون. ترجمه تقی تفضلی. تهران: بی نا.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). سیاحت نامه شاردن. ج ۳. ترجمه محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
- شهیدی، حسن. (۱۳۸۳). سرگذشت تهران. تهران: راه مانا.
- عطاردی، عزیز الله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. ج ۲. تهران: عطارد.
- فکری پور، کتایون. (۱۳۹۱). «بررسی هنرمهرسازی در زمان هخامنشیان و ساسانیان». نقش مایه. (شماره ۱۲)، ۳۹-۵۲.
- قاجار، زین العابدین میرزا. (۱۳۸۲). نفوس ارض اقدس یا مردم مشهد قدیم. مشهد: سگال.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- کریم زاده تبریزی، محمدعلی. (۱۳۸۷). «حکاکان و نگین تراشان». هنر و مردم. (شماره ۱۸۹)، ۳۸-۴۴.
- میرزا رفیعا، محمدرفیع بن حسن. (۱۳۸۰). دستورالملوک. تصحیح محمداسماعیل مارچینکوفسکی. ترجمه علی کردآبادی. تهران: وزارت امور خارجه.
- محمددسمیعا، محمدسمیع. (۱۳۷۸). تذکره الملوک. به کوشش دبیرسیاقی. تهران: امیرکبیر.
- موتمن، علی. (۱۳۳۹). «نامه آستان قدس». (شماره ۱). آستان قدس رضوی.
- موتمن، علی. (۱۳۵۵). راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق؛ پورمند، حسنعلی. (۱۳۹۰). «بررسی شیوه‌های حکاکی و مهرکشی در دوره قاجار». نگره. (شماره ۲۰)، ۵۸-۶۷.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: کتابفروشی زوار.
- نصیری، میرزا علی نقی. (۱۳۷۱). القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه. تصحیح یوسف رحیم لو. مشهد: دانشگاه فردوسی

اسناد

- ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
- ۱۲۰۴۸، ۱۲۰۴۱، ۱۱۱۹۰، ۱۱۰۴۷۶، ۱۱۸۲۲، ۱۱۷۷۲، ۱۱۸۱۹، ۱۱۵۱۵، ۱۰۴۷۶۶، ۱۰۸۳۷، ۱۰۴۴۴۵۹، ۳۶۱۳، ۳۲۸۵، ۳۲۶۲، ۳۶۱۳
- ۱۲۰۴۶، ۱۲۰۶۴، ۱۲۰۹۲، ۱۲۱۵۰، ۱۲۰۹۴، ۱۲۱۰۰، ۱۲۱۰۹، ۱۲۱۱۷، ۱۲۱۲۸، ۱۲۱۳۵، ۱۲۷۲۶۸، ۱۲۱۶۲، ۱۲۱۶۴، ۱۲۱۷۳، ۱۲۳۱۰، ۱۲۳۰۴، ۱۳۴۸۹، ۱۳۲۹۱، ۱۲۶۲۶، ۱۲۸۲۴، ۱۳۶۸۲، ۱۳۵۲۷، ۱۳۰۷۹۹، ۱۳۴۸۹، ۱۴۰۵۸، ۱۴۱۹۳، ۱۴۱۳۷، ۱۴۱۲۰، ۱۴۱۷۶۷، ۱۴۲۰۴، ۱۴۵۸۱، ۱۴۵۴۰، ۱۴۳۵۰، ۱۴۶۸۹، ۱۴۶۶۶، ۱۴۲۹۶، ۱۵۱۹۵، ۱۵۱۰۸، ۱۵۵۶۷۱، ۱۶۶۷۳، ۱۶۶۹۰، ۱۶۱۹۰، ۱۶۹۲۲، ۱۷۰۳۰، ۱۷۶۳۴، ۱۸۶۱۳، ۱۷۵۴۴۷، ۱۸۶۹۵، ۱۸۶۲۱، ۱۸۶۴۴، ۱۸۶۹۵، ۱۸۶۹۳، ۱۸۷۱۷، ۱۸۷۱۹، ۱۸۷۳۷، ۱۹۸۴۶، ۱۹۸۴۱، ۱۹۵۸۶، ۱۹۸۴۸، ۱۹۹۴۸، ۱۹۷۰۲، ۱۹۷۹۳، ۱۹۷۷۶، ۲۰۹۶۸، ۲۰۱۰۲، ۲۰۵۶۶۴، ۲۱۰۷۳، ۲۱۳۵۴، ۲۱۸۳۹، ۲۱۳۳۶، ۲۱۶۵۸، ۲۱۶۴۸، ۲۲۱۲۹، ۲۲۲۲۴، ۲۲۴۳۷، ۲۲۴۵۰، ۲۲۴۵۷، ۲۲۷۷۴، ۲۲۵۴۷، ۲۳۴۲۱، ۲۲۵۸۴، ۲۵۷۷۱، ۲۷۴۸۲، ۲۸۰۵۲، ۲۸۰۹۹، ۲۸۲۴۵

۳۲۴۵۸، ۳۲۴۵۷، ۳۳۴۰۸، ۳۲۳۳۴، ۳۲۲۱۲، ۳۲۰۸۷، ۳۱۹۳۱، ۳۱۸۳۶، ۳۰۱۳۲، ۳۰۵۶۴، ۳۰۱۳۲، ۳۰۳۹۰، ۲۹۲۱۶، ۲۸۶۸۵، ۳۳۴۷۵، ۳۳۴۳۷، ۳۳۴۵۸، ۳۳۴۰۸، ۳۳۳۰۶، ۳۳۲۱۱، ۳۳۳۸۳، ۳۳۱۱۳، ۳۳۰۲۴، ۳۲۹۹۵، ۳۲۴۶۲، ۳۲۶۹۱، ۳۲۸۵۰، ۳۴۸۶۷، ۳۴۸۴۸، ۳۴۷۱۲، ۳۴۶۷۶، ۳۴۶۲۶، ۳۴۳۸۶، ۳۴۳۸۴، ۳۴۲۸۵، ۳۴۲۰۳، ۳۴۱۹۲، ۳۴۰۲۱، ۳۴۱۱۲، ۳۳۴۹۴، ۳۶۲۴۰، ۳۶۲۰۲، ۳۶۱۹۹، ۳۶۱۶۹، ۳۶۱۶۸، ۳۶۰۹۹، ۳۵۸۸۵، ۳۵۷۷۱، ۳۵۸۴۸، ۳۵۸۴۵، ۳۵۶۱۵، ۳۵۳۵۵، ۳۵۳۲۱، ۳۴۹۹۶، ۳۸۳۸۰، ۳۷۹۸۹، ۳۸۰۳۸، ۳۷۴۱۶، ۳۷۲۹۴، ۳۷۲۹۲، ۳۶۸۶۷، ۳۶۸۳۶، ۳۶۷۰۷، ۳۶۶۶۹، ۳۶۴۹۳، ۳۶۲۸۴، ۳۶۳۸۹، ۴۰۶۵۴، ۴۰۴۴۴، ۴۰۴۱۵، ۴۰۳۰۶، ۴۰۲۶۸، ۴۰۰۳۵، ۳۹۹۶۳، ۳۹۹۵۹، ۳۹۸۷۷، ۳۹۸۱۱، ۳۹۶۲۹، ۳۹۲۸۴، ۳۹۲۴۶، ۳۸۶۰۱، ۴۴۷۶۳، ۴۴۴۵۹، ۴۴۴۲۸، ۴۳۲۰۱، ۴۴۰۱۰۱، ۴۴۰۱۰، ۴۳۵۹۹، ۴۳۲۳۹، ۴۱۸۹۷، ۴۱۷۶۷، ۴۱۲۸۷، ۴۱۱۸۹، ۴۱۲۳۹، ۴۱۱۸۰، ۹۱۸۶۵، ۱۰۴۷۶۶، ۱۳۴۴۷۵، ۸۱۳۳۱، ۶۳۸۷۵، ۶۳۵۹۱، ۶۳۴۴۵، ۶۲۴۲۳، ۵۳۷۵۵، ۴۵۵۲۸، ۴۴۷۷۰، ۴۴۷۶۶، ۴۴۷۶۵

References

- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (1996). The Muqaddimah of Ibn Khaldun. Vol. 2. Trans. Parvin Gonabadi. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Afshar, Ali Qoli Khan. (2000). Tumar-e Alishahi. Mashhad: Aṣṭān Quds Razavi.
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. (1967). Futuh al-Buldan. Trans. Azartash Azarnoush. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Busse, Heribert. (1988). A Study of Islamic Chancellery Organization Based on Documents from the Aq Qoyunlu, Qara Qoyunlu, and Safavid Periods. Trans. Gholamreza Varharam. Tehran: Institute for Cultural Studies.
- Jaddi, Mohammad Javad. (2007). History of Seals and Engraving in Iran. Tehran: Academy of Arts.
- Rabinow, H. L. (2009). "Safavid Seals: A Look at Iranian Seals from Aq Qoyunlu to Pahlavi." Trans. Seyed Mohammad Hossein Mar'ashi. Payam-e Baharestan, No. 3, pp. 887–894.
- Rezaei, Omid. (2012). "The Fee of an Engraver in the Naseri Royal Court." Gozaresh-e Miras, No. 1–2, pp. 42–43.
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). Loghatnameh. Tehran: University of Tehran.
- Rahmati ibn Ata'allah. (2008). Kanz al-Iktisab: A Poetic Treatise on the Art of Seal-Making and Related Crafts. Ed. Arif Naushahi. Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Razavi, Mohammad Baqer. (2005). Shajareh Tayyebah. Ed. Mohammad Taqi Modarres Razavi. Mashhad: Ahang-e Qalam.
- Salour, Massoud. (1995). Memoirs of Eyn al-Saltaneh. Vol. 1. Tehran: Asatir.
- Sanson, Nicolas. (1985). Sanson's Travelogue. Trans. Taghi Tafazzoli. Tehran: No publisher.
- Chardin, Jean. (1957). Chardin's Travelogue. Vol. 3. Trans. Mohammad Abbasi. Tehran: Amir Kabir.
- Shahidi, Hassan. (2004). The Story of Tehran. Tehran: Rah-e Mana.
- Atarodi, Azizollah. (1992). History of Aṣṭān Quds Razavi. Vol. 2. Tehran: Atar.
- Fekripour, Katayoun. (2012). "A Study of Seal-Making Art in the Achaemenid and Sassanid Periods." Naqsh-e Mayeh, No. 12, pp. 39–52.
- Qajar, Zeyn al-Abidin Mirza. (2003). Nofus-e Arz-e Aqdas, or The People of Old Mashhad. Mashhad: Segal.
- Ghaem-Maqami, Jahangir. (1971). An Introduction to Understanding Historical Documents. Tehran: National Monuments Association.
- Karimzadeh Tabrizi, Mohammad Ali. (2008). "Engravers and Gem Cutters." Honar va Mardom, No. 189, pp. 38–44.
- Mirza Rafi'a, Mohammad Rafi' ibn Hassan. (2001). Daṣṭur al-Moluk. Ed. Mohammad Ismail Marcinkowski. Trans. Ali Kordabadi. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
- Mohammad Sami'a, Mohammad Sami'. (1999). Tazkerat al-Moluk. Ed. Dabir Siyaqi. Tehran: Amir Kabir.
- Moatamen, Ali. (1960). "Nameh-ye Aṣṭān-e Qods." No. 1. Aṣṭān Quds Razavi.

- Moatamen, Ali. (1976). Guide or History of Aṣṭan Quds Razavi. Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi.
- Mirza Abolqasemi, Mohammad Sadegh; Pourmand, Hassan Ali. (2011). "A Study of Engraving and Seal-Making Methods in the Qajar Period." Negareh, No. 20, pp. 58–67.
- Minorsky, Vladimir. (1955). The Administrative Organization of the Safavid Government. Trans. Massoud Rajabnia. Tehran: Zavvar Bookstore.
- Nasiri, Mirza Ali Naqi. (1992). Alqab va Mavajeb-e Doreh-ye Salatin-e Safaviyeh. Ed. Yousef Rahimloo. Mashhad: Ferdowsi University.

Documents

- Sakmaq (Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Aṣṭan Quds Razavi)
- 3613, 3262, 3285, 3613, 1044459, 10837, 104766, 11515, 11772, 11819, 11822, 110476, 11190, 12041, 12048, 12046, 12064, 12092, 12094, 12150, 12100, 12109, 12117, 12128, 12135, 127268, 12162, 12164, 12173, 12204, 12310, 13291, 13489, 12626, 12824, 13682, 13527, 130799, 13489, 14058, 14120, 14137, 14193, 141767, 14204, 14350, 14540, 14581, 14666, 14689, 14296, 15195, 15108, 155671, 16673, 16190, 16690, 16922, 17030, 17634, 175447, 18613, 18621, 18695, 18693, 18695, 18644, 18717, 18719, 18737, 19846, 19841, 19586, 19848, 19948, 19702, 19793, 19776, 20968, 20102, 205664, 21073, 21354, 21839, 21336, 21658, 212648, 22129, 22224, 22437, 22450, 22457, 22774, 22547, 22584, 23421, 25771, 27482, 28052, 28099, 28245, 28685, 29216, 30132, 30390, 30564, 30132, 31836, 31931, 32087, 32212, 32334, 33408, 32457, 32458, 32462, 32691, 32850, 32995, 33024, 33383, 33113, 33211, 33306, 33408, 33458, 33437, 33475, 33494, 34112, 34021, 34192, 34203, 34285, 34384, 34386, 34626, 34676, 34712, 34848, 34867, 34996, 35321, 35355, 35615, 35845, 35848, 35771, 35885, 36099, 36168, 36169, 36199, 36202, 36240, 36389, 36284, 36493, 36669, 36707, 36836, 36867, 37292, 37294, 37416, 37989, 38038, 38038, 38601, 39246, 36284, 39629, 39811, 39877, 39959, 39963, 40035, 40268, 40306, 40415, 40444, 40654, 41239, 41180, 41287, 41189, 41767, 41897, 43239, 43599, 44010, 440101, 43201, 44428, 44459, 44763, 44765, 44766, 44770, 45528, 53755, 62423, 63445, 63591, 63875, 81331, 91865, 104766, 134475.